

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ Ч. АЙТМАТОВ атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Б.Н. ЕЛЬЦИН атындагы КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.17.547 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК:494.3-561:44/46-561

КАДЫРОВА ШАРЫЙПА

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНИН ФОНЕТИКА-
ФОНОЛОГИЯЛЫК ЖАНА ФНОСТИЛИСТИКАЛЫК
СИСТЕМАЛАРЫН ЭКСПЕРИМЕНТТИК-КОНТРАСТИВДИК
ИЗИЛДӨӨ**

10. 02. 20 – тектештирме-тарыхий, типологиялык жана салыштырма тил илими
адистиги боюнча

филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2018

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин лингвистика факультетинин англис тилин окутуунун технологиясы, теориясы жана практикасы кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору,
КР УИА корр. -мүчөсү, профессор
Ж. К. Сыдыков

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору,
профессор **Т.Садыков**
филология илимдеринин доктору,
профессор **З.К.Караева**
филология илимдеринин доктору,
Ч.С.Тулеева

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин
батыш тилдери жана түркология бөлүмдөрү

Диссертация 2018-жылдын 28-сентябрында саат 10.00 дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Ош мамлекеттик университети жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия славян университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д 10.17.547 (<http://dc-aytmатов-ilim.tk>) диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош ш., Ленин көч., 331) жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия славян университетинин (Бишкек ш., Киев көчөсү, 44.) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2018-жылдын 27-августунда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент

Коңурбаева Р.Э.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Эгемен республикабызда мамлекеттик тилди жана илим-билимди өнүктүрүү боюнча атайын мыйзам актылары кабыл алынып, өкмөттүн токтомдору чыгарылып, мамлекетибиздин ааламдашуу процессине туруштук берүүчү негиздерин түптөө, буга шайкеш глобалдуу атаандаштыкка каршы тура билген эки жана үч тилдүү жаңы муундагы кесипкөй адистерди генерациялоо маселеси күн тартибине коюлууда. Мамлекеттик деңгээлде коюлган бул стратегиялык маселени чечүүдө дүйнөлүк мейкиндикте жүгүртүлгөн маалыматтын басым бөлүгүн тейлеп, дүйнөдөгү расмий тил аталган англис тили республикабызда эки жана үч тилдүүлүктүн бир өнүрү болсо, экинчи өнүрү мамлекеттик мартабадагы кыргыз тили болоорунда шек жок. Бул жагынан тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринин тыбыштык түзүмүн салыштырма-контрастивдик парадигманын өнүгүнөн ар тараптан изилдөө жана мунун натыйжасында англис жана кыргыз тилдүү маданияттардын ортосунда илимий көпүрө куруу жалпы тил илими үчүн да, кыргыз тил таанымы үчүн да өзөктүү маселелерден экендиги талашсыз. Демек, диссертациялык иштин **темасынын актуалдуулугу**, биринчиден, жалпы лингвистиканын теориялык парадигмасында орун алган жогорудагыдай проблемалык жагдай менен шартталса, экинчиден, англис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык системалары контрастивдик өнүгтөн алгач ирет иликтенип жаткандыгы менен аныкталат.

Изилдөөнүн объектиси: тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык корпусу.

Изилдөөнүн предмети: тектеш эмес англис жана кыргыз тилиндериндеги фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык каражаттардын түзүмү, кызматы, контрасттык, изоморфтук, алломорфтук негиздери жана тилдик универсалийлери.

Илимий иштин мамлекеттик атайын программалар менен болгон байланышы. Иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин лингвистика факультетинин изилдөө иштери менен байланышат.

Иштин максаты: контрастивдик лингвистиканын алкагында тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык түзүмдөрүн, булардын курамын, аткарган кызматын, изоморфтук, алломорфтук өзгөчөлүктөрүн жана тилдик универсалийлерин эксперименттик фонетиканын объективдүү ыкмалары аркылуу изилдөө.

Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттерди** аткаруу талап этилет:

1) тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонология-фоностилистикалык түзүмүн изилдөөгө байланыштуу проблемалык жагдайга аналитикалык талдоо жасоо;

2) англис тилинин фонетика-фонологиялык түзүмүндөгү үндүү жана үнсүздөр системасына эксперименттик фонетикалык талдоо жүргүзүү жана бул тилдин артикуляциялык базасын аныктоо;

3) кыргыз фонетика-фонологиялык түзүмүндөгү үндүү жана үнсүздөр системасына эксперименттик фонетикалык талдоо жүргүзүү жана бул тилдин артикуляциялык базасын аныктоо;

4) тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринин артикуляциялык базаларындагы окшоштук жана айырмачылыктарды териштирүү аркылуу коммуникативдик релеванттуу жана иррелеванттуу жагдайларды аныктоо;

5) англис тилин үйрөтүү процессинде фонетика-фонологиялык түзүмдөгү

сегменттик-суперсегменттик бирдиктердин интерференциясын контрастивдик жана эксперименттик фонетикалык ыкмалар аркылуу иликтөө;

6) тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонологиялык түзүмүндөгү суперсегменттик каражаттарга контрастивдик жана эксперименттик фонетикалык анализ жүргүзүү;

7) тектеш эмес англис жана кыргыз тилиндеги көркөм адабияттардын корпусунан алынган материалдарга фоностилистикалык, контрастивдик жана эксперименттик фонетикалык талдоо жүргүзүү жана бул багыттагы окшоштук жана айырмачылыктарды аныктоо.

Изилдөөнүн теориялык мааниси: тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык түзүмдөрүн контрастивдик лингвистикалык өңүттөн алгач ирет системдүү түрдө иликтөөгө алган бул диссертациялык иштин натыйжалары, биринчиден, англис жана кыргыз тилдеринин акустика-артикуляциялык, перцептивдик базаларында жана фоностилистикалык жүйөсүндө орун алган окшоштук менен айырмачылыктарды ар тараптан ачып көрсөтүп, англис жана кыргыз тилдеринин контрасттык фонетика-фонологиясын теориялык жаңы деңгээлге көтөрсө, экинчиден, англис-кыргыз түгөйлөрүнө мүнөздүү болгон фонетика-фонология-фоностилистикалык контрасттарды лингвистикалык жаңы парадигмалардын алкагында когнито-лингвокультурологиялык өңүттөн изилдөөгө өбөлгө түзөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: фоностилистикалык, логикалык түшүнүктөрдү эксперименталдык иликтөөнүн негизинде алардын функцияларын аныктоо менен фонетиканы, фонологияны, фоностилистикалык бирдиктерди практикада туура пайдаланууга жол ачуу менен практикада туура колдонуу кептин так жана туура айтуусун камсыз кылуу аркылуу баарлашуучулар бири бирин тез түшүнүүгө жетишишет.

Илимий изилдөөнүн методологиясы катары ата мекендик, чет өлкөлүк көрүнүктүү фонетистердин, фоностилистердин илимий эмгектери негиз болду. Бул өтө актуалдуу маселелерге, багыттарга алардын жалпы идеяларына жана принциптерине, алардын ыкмаларына белгилүү чет өлкөлүк, орус, түрк тилдүү илимпоздор, өзүбүздүн ата мекендик илимпоздор: Ch.Danulson, F.Danel, S.Arnold, V.Badshaf, R.Conrad, U.Fant, M.Halliday, A.Д.Аракин, Л.В.Щерба, Артемов В. А., Баскаков Н. А., Богородицкий В. А., Блок М.Я., Бодуэн де Куртэнэ И. А., Верещагин У.М., Виноградов В. А., Вишневская Г.М., Васильев В. А., Гухман М.М., Глазман А.Б., Долгорукова А.И., Жлутенко Ю. А., Кацнельсон В.Б., Кулешов В.В., Рабинович А.И., Рясенен М., Торсуев Г.П., Якобсон Р., Светозарова Д.Н. ж.б.лар. Түрк жана кыргыз тили боюнча окумушттулардын илимий изилдөөлөрү негиз болду. Аларга :Тыныстанов К., Батманов И. А., Ахматов Т.К., Дүйшөев Ж., Орусбаев А.О., Сыдыков Ж.К., Садыков Т., Токтоналиев К.Т., Караева З.К., Тулеева Ч.С., Бекбалаев А. А., Ибраев А.И., Чанаков Р., Найманова Ч.К., Турсуналиев Т.Т., Ашырбаев Т, Рысбаева С. А., Жапаров Ш., Алымбаева З. ж.б.лар кайрылышып фонетика-фонологиялык, фоностилистикалык, стилистикалык изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Изилдөөнүн методдору:

- лингвистикалык сыпаттоо ыкмасы (сөздүн тыбыштык курамынын жана басымдын ордунун өзгөрүшү менен пайда болгон, стилистикалык жактан көркөмдөлгөн тил бирдиктерин изилдөө үчүн пайдаланылды);

- тектеш эмес тилдердеги фоностилистикалык каражаттарынын структурасын аныктоодо, алардын аткарган милдеттерин белгилөөдө компоненттик анализ ыкмасы

пайдаланылды;

- тектеш эмес тилдердеги фонетика-фонологиялык, фоностилистикалык каражаттардын кептеги стилистикалык көркөмдүгү жактан окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоо үчүн салыштыруу ыкмасы колдонулду;

- статистикалык ыкма сөздүн айтылышына стилистикалык көркөмдүктү берген фонетикалык каражаттардын сөздүктөрдүн материалдарында стилистикалык жактан көркөмдөлгөн тил бирдиктеринин санын талдоо үчүн пайдаланылды.

- сапаттык жана сандык талдоо да пайдаланылды: эксперименттин ар кандай этабындагы студиялык шартта магниттик лентага кыргыз окуучулардын 350гө жакын өзүнчө сөздөрдүн жана 50 жакын тесттерди окуусу жазылган.

Эксперименттик материал нагыз англисче сүйлөөчүлөр тарабынан да Лондондо Сарри Университетинде жана Ленинград мамлекеттик университетинен жазылган (1987, 1991). Кыргыз-англис тилиндеги фонетикалык интерференцияны аныктоо боюнча жүргүзүлгөн эксперимент 1992-1996-жылдарда Бишкектеги И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин чет тилдер факультетинде жана Улуттук Илимдер Академиясынын тил Институтунун эксперименттик лабораториясында өткөрүлгөн. Сыноого эки тилде тең сүйлөгөн Университеттин кыргыз-англис бөлүмүнүн 2-3-курстарынын студенттери катышкан. бардык катышуучулар 18-23 жаштагы, айылдык жана шар кыргыз мектептердин бүтүрүүчүлөрү болушкан.

- анализдөө жана синтездөө методдору колдонулду

Алынган натыйжалардын ишенимдүүлүгү изилдөөнүн илимий негизи, тандалган методология жана методика, жаңы натыйжаларды алуу жана жаңы көйгөйлөрдү аныктоо менен камсыздалат.

Иште төмөнкү **теориялык жоболор коргоого коюлат:**

1. Тектеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык каражаттар (тыбыштан сүйлөмгө чейинки бирдиктер, алардын артикуляциялык өзгөчөлүктөрү) аркылуу стилистикалык мааниге ээ болгон кептеги сегменттик жана суперсегменттик денгээлде орун алган окшоштуктар менен айырмачылыктарды көрүүгө болот.

2. Тектеш эмес тилдердеги синтагматикалык жана парадигматикалык катыштар фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык системадагы фоноварианттардын болушун шарттап, алардын динамикасын көрсөтөт да, өзүнчө бир система экендигин тастыктап, коннотативдик жактан өзгөчө боеко ээ болот.

3. Фонетикалык жана фоностилистикалык каражаттарды кепте туура пайдаланууда жана аларды стилистикалык жактан эки тилде бирдей так бөлүштүрүүдө кыйынчылыктар туулат. Сегменттик каражаттар нейтралдуу каражат катары кызмат аткаrsa, фоностилистикалык бирдиктерге тиешелүү суперсегменттик каражаттар фоностилистикалык маркер катары кызмат аткарат. Алар негизинен стилистикалык боекко ээ болуу менен түрдүү фоностилистикалык варианттарды түзүп, стилдик жактан маркерлүү кепти уюштурууга катышат.

4. Тектеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги фоноварианттардын изоморфдук жана алломорфдук түпнускадагы кубулуштары ар тилдин өзүнө тиешелүү болуп, айрым шартта гана башка тилге мүнөздүү болушу күтүлөт жана фоностилистикалык каражаттардын өзгөчө бирдиктерин түзүшү мүмкүн, себеби чет тилден кирген сөздөр салыштырып жаткан тилдерде башка эреже менен айтылып, алардын кептеги уюшулушу да башка эрежелер менен жүргүзүлөт.

5. Тектеш эмес тилдердеги стилистикалык маркерлүү тыбыштардын жана

сөздөрдүн фоноварианттары түрдүүчө берилиши мүмкүн. Мындай каражаттардын кепте берилиши бирөөчөй болбойт, алардын уюшулушу кандай максатта, качан жана кайсы шартта айтылыш өзгөчөлүктөрү менен коштолуп турат.

6. Тилди маданияттын күзгүсү катары эсептеп, фонетикалык, фоностилистикалык универсалдуулукту аныктоо менен ар тилде бейнеленген улуттук өзгөчөлүктөрдү гана эмес, айрым бир социалдык тайпаларга тиешелүү да аныктоого болот. Тектеш эмес тилдердеги фонетикалык, фоностилистикалык каражаттар да тилдик маданияттын булагы болуп саналат, ошондуктан тилдик каражаттар фонетикалык, фоностилистикалык деңгээлдерде да кепти уюштурууда маданий стереотиптерди берүү менен дүйнө бейнесин таанууга да жардам берет.

7. Фонетикалык, фоностилистикалык каражаттардын тектеш эмес тилдердеги өзгөчөлүктөрүн, фоноварианттарын изилдөө аркылуу алардын аткарган милдеттерин аныктап, тилдеги эволюциялык көрүнүштү белгилеп, фонетикалык, фоностилистикалык каражаттарды берүү тенденцияларын иштеп чыгууга болот.

8. Эне тилинде сүйлөөчүлөр үчүн алардын аң-сезиминде атайын бир эрежелердин булагы пайда болот. Анда тыбыш менен сөздү фонетикалык, лексика-грамматикалык жана стилистикалык деңгээлдерде сактоочу коммуникативдик-прагматикалык чоң потенциал калыптанып, тигил же бул сөздү, интонацияны, басымды туура тандап, туура колдонууга жардам берет.

9. Фоностилистикалык бирдиктердин теориялык жана практикалык маселелеринен баштап, алардын өнүгүү этаптарын, калыптанышын изилдөө аркылуу фоностилистиканын өнүгүү шарттарын жана анын сегменттик жана суперсегменттик деңгээлде берилиш өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө болот.

Изилдөөчүнүн жеке салымы:

Англис тилиндеги түшүндүрмө, эки тилдүү сөздүктөрдөн 132 000 лексикалык бирдик (сөз) талданды. Алардын ичинен 11 331 сөз айтылыш жактан көп варианттуу. Сөздүктүн фоностилистикалык материалдары Д.Э.Розенталдын “Радио жана телеберүү кызматкерлери үчүн басымдар сөздүгүнүн” (1984) материалдары менен салыштырып текшерилди. Мунун натыйжасында азыркы англисче жана кыргызча сөздүктөрдө тил бирдиктеринин стилистикалык көркөмдүгүн сыпаттоодогу карама-каршылыктар аныкталды.

Изилдөөнүн жүрүшүндө стилистикалык көркөмдүктүн фонетикалык каражаттары катары сөздүн тыбыштык курамы, басымдын орду, интонациянын өзгөрүшү жана алардын коннотативдик деңгээлдери каралды. Эксперименттин ар этабында студиялык шартта кыргыз окуучулары тарабынан окулган 350 сөз жана 50 текст магниттик тасмага жазылды. Мындан сырткары эксперименттик материалдар нагыз англисче сүйлөөчүлөр тарабынан Лондондо Сарри Университетинде жана Ленинград мамлекеттик университетинде жазылды (1987, 1991). Кыргызча-англисче фонетикалык интерференцияны иликтөө боюнча эксперимент 1992-96-, 2015-жылдары И. Арабаев атындагы КМУнун чет тилдер факультетинде жана Улуттук Илимдер Академиясынын Тил илими институтунда жүргүзүлдү. Экспериментке эки тилде тең сүйлөгөн университеттин 2-3-курсунун студенттери катышты. Катышуучулар 18-23 жаштагы, айылдык жана шаардык кыргыз мектептердин бүтүрүүчүлөрү болушкан. Жазылган материалдын көлөмү жана мазмуну эксперименттин бардык этаптарында бирдей болгон. Материалдарга бири-биринен муундук жана морфологиялык түзүлүштөрү менен айырмаланган жана өз алдынча турган сөздөр колдонулган. Сөздөрдүн бир бөлүгү түрдүү коммуникативдик шарттарда бири-бири менен айкаштырылган жана тексттердин курамына

киргизилген.

Илимий иштин апробацияланышы.

Иштин темасы боюнча 50 дөн ашык макала, анын ичинде 2 монография, КР Билим жана илим министринин грифи менен басылган 2 окуу китеп, РИНЦ белгиси менен чыккан 8 макала жарык көргөн. Иштин мазмуну ар кандай деңгээлде өткөрүлгөн илимий конференцияларда, симпозиумдарда, семинарларда талкууланган жана И. Арабаев атындагы КМУнун чет тилдер кафедрасынын кеңейтилген жыйынында коргоого сунуш кылынган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: Иш киришүүдөн, төрт баптан, корутундуудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө иштин актуалдуулугу, максат-милдеттери, изилдөө объектиси, предмети, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлган негизги жоболору аныкталат.

„Изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү жана илимий адабияттарга сереп“ деп аталган биринчи бапта изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү талдоого алынып, илимий адабияттарга сереп жасалат.

1.1. Жалпы маалымат.

Убакыттын өтүшү менен бул багыт тил илиминин башка тармактарындай эле өзүнүн татыктуу ордун таап, тектеш жана тектеш эмес тилдердин түрдүү деңгээлдерин салыштырып изилдөө аркылуу лингвистика илиминдеги бир катар фундаменталдуу эмгектердин жаралышын шарттаган серепчилердин эмгектери каралат.

1.2. Англис тилинин фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык түзүмүн изилдөөнүн теориялык негиздери.

Тилдерди типологиялык салыштыруу ыкмасы менен изилдөөнү совет мезгилинде көрүнүктүү тил илимпоздор Л.В.Щерба, И.Мещанинов, В.Д.Аракин, А.И. Смирницкий, Е.Д. Поливанов, В.Г. Гак, В.И. Ярцева ж.б. жүргүзгөн. Атап айтканда, В.Д.Аракин англис жана орус тилдерин салыштырса, В.Г. Гак француз жана орус тилдерин салыштырып изилдеген.

Фонетика илиминде тилдин фонетикалык деңгээли фонемалар курамын алардын айкашын, муунду, сөздөгү басымды, интонацияны камтып, булардын өзгөчөлүгүн аныктоодо артикуляциялык база термини колдонулат. Ошондуктан азыркы фонетика илиминдеги изилдөөлөр «артикуляциялык база» деген түшүнүктү кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк түзүүдө, бул тууралуу В.В.Кулешовдун изилдөөсүндө кеңири берилген. «Фонетикалык база» деген түшүнүк бүт «базаларды» өзүнө камтыйт, артикуляциядан баштап интонацияга чейин жана максималдуу түрдө тилдин универсалдык сапаттарын үйрөтөт жана тилдерди бири-биринен айырмалап турат жана алардын түрдүү касиеттерин ачып көрсөтөт. Англис тилинин фонетика-фонологиялык системасын изилдөөдө британиялык жана америкалык изилдөөчүлөрдүн да эмгеги чоң. Алар: Даниел Жоунс, Кингдон Р., Пальмер Х.Е., Свиит Н. ж.б.

Ал фонетикалык каражаттардын коннотативдик деңгээлдеги касиеттери, аткарган функциялары өзүнчө каралган. Ага просодиялык маселелерди камтыган, фонетикалык каражаттардын атайын максат менен стилистикалык боекту берүү үчүн

уюшулган атайын каражаттар же болбосо эрежеге туура келбей турган кубулуштар али да болсо толугу менен изилдене элек. В.Д. Аракин “Англис, орус тилдеринин салыштырма типологиясы” аттуу эмгегинде англис фонетикасын ар тараптуу изилдесе, Дж.Буранов “Англис жана түрк тилдеринин салыштырма типологиясы” аттуу эмгегинде англис тилин түрк тилдери менен салыштырып изилдеп, кыргыз тилин да учкай камтый кеткен.

Англис тилиндеги фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык каражаттарды изилдөөдө республикабыздагы англис тилчилеринин да салымы бар. Аларга Шаменова А.К., Сыдыков Ж.К., Ибраев А.И., Ешмамбетова З.Б., Караева З.К., Абдукаримова М. ж.б.ды кошууга болот. Айрым изилдөөчүлөр фоностилистикалык каражаттарды изилдөөдө макалалар менен гана чектелип, изилдөөгө алышкан. Алар Сатыбалдиева Г., Алишева М.К., Калиева К.А., Асылбекова А.А., Орозалиева Г. ж.б.лар

1.3. Кыргыз тилинин фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык түзүмүн изилдөөнүн теориялык негиздери.

Кыргыз тил илиминде фонетика-фонология жана фоностилистиканын изилдөө тарыхы. Кыргыз тилинин пландуу түрдө изилденүүсү 20 кылымдын 20-30-жылдарынан башталган. Касым Тыныстанов кыргыз тил боюнча жазган нормативдик фонетика жана грамматика изилдөөлөрү окурмандар үчүн бүгүнкү күнгө чейин актуалдуу. Анын эмгеги “Эне тилибиз” деген эмгеги эки бөлүктөн туруп 1928-1931 жылдары жарык көргөн. Бул илимий эмгегинде кыргыз тилинин фонетикасы, морфологиясы жана синтаксиси абдан тыкыр каралган.

К. Тыныстановдун “Биздин тил” аттуу эмгеги жогоруда белгиленгендей биринчи лингвистикалык нормативдик эмгек болуп эсептелет. Бул эмгегинде кыргыз тилинин тыбыштык системасын, орфографиясын жана анын принциптерин теориялык жактан терең анализдеп илимий практикалык жактан негиздеген. К. Тыныстановдон кийин атактуу кыргыз тил илимпоздору Б.М. Юнусалиев, И.А. Батманов, Т.К. Акматов, Б.О. Орузбаева, С. Давлетов, А. Жапаров, Ы. Жакыпов, Ж.К. Сыдыков, Т. Садыков, С. Ж. Мусаев, К.Токтоналиев, С. Өмүралиева жана башкалар кайрылышкан.

Жогоруда белгиленген тил илимпоздору кыргыз тилин изилдөөдө фонетика бөлүмүнө да дээрлик көңүл бурушкан. Кыргыз тилинин тыбыштарын кеңири изилдөө И.А. Батманов, Т.К. Акматов,, Ж.К. Сыдыков, Т. Садыков жана К. Токтоналиевдер тарабынан жүргүзүлгөн. Өзгөчө, кыргыз тилинин фонетика-фонологиясын Т.К. Акматов “Азыркы кыргыз тилинин тыбыштык системасы” аттуу эмгегинде кыргыз фонемаларын эксперименттик фонетикалык ыкма менен терең изилдеген. Изилдөө эки чоң бөлүктөн турат. Бул эмгекте кыргыз фонемаларын ар тараптан ар түрдүү аппараттарды колдонуу менен эксперименттик фонетикалык ыкмалар аркылуу Ленинград университетинин эксперименттик фонетика лабораториясында изилдеп ишке ашырган. Эмгек азыркы күндө да абдан актуалдуу жана илимий баалуу иш катары кенен колдонуулуда.

Ошондой эле И.А. Батманов жана башка илимпоздор кыргыз тилинин тыбыштарын терең изилдеп алардын классификациясын аныктап чыгышкан.

Кыргыз тилинин стилистикасы боюнча иликтөөлөрдү Х.Карасаев, Б.М.Юнусалиев жана Б.Орузбаеванын эмгектери улантат. Бул эмгектер көркөм чыгармалардын тилине арналып, таза стилистикалык багытта болбогондугун айтууга болот. 1964-жылы Б.Керимжанованын эмгеги жарык көрөт. Мындан сырткары түрк тилдерин ала турган болсок, андагы типологиялык изилдөөлөрдө негизинен фонетика-фонология жана фоностилистика маселелери каралган. Булардын катарына

түрк тилдеринин фонетикасын типологиялык денгээлге алып чыккан А.М.Щербак, Н.А. Баскаков, А.А. Абдуазизов, М.Н.Трофимов, Дж. Буранов, Ф. Абдуллаев изилдөөлөрүн кошууга болот,.

Азыркы мезгилде англис жана кыргыз тилдери салыштырып изилдөө жана аларды пландуу түрдө терең өздөштүрүү күчүнө кирүүдө, себеби бүгүнкү ааламдашуу доорунда кайсы гана тил болбосун өзгөчө англис тилин үйрөнүү, өздөштүрүү аны эне тил менен салыштыруу азыркы замандын негизги талабы.

Б.Керимжанованын С.Жумадылов менен бирдикте жазылган “Кыргыз поэзиясынын көркөм сөз каражаттары аттуу эмгегинде көркөм стилдин деңгээлинде айрым бир стилдик маселени чечүүгө аракет жасалган. К.Рысалиевдин “Кыргыз ырларынын түзүлүшү” аттуу эмгеги кыргыз ырларынын түзүлүшүш, уйкаштык, ыргак, поэтикалык интонация маселелерине арналып, кыргыз ырларынын табияты терең иликтөөгө алынат. Бул изилдөөнү кыргыз тилинин фонетикалык стилистикасын иликтөөгө алган изилдөөлөрдүн алгачкыларынын бири деп белгилөөгө болот.

Кыргыз тил илиминде стилистика маселесине арналган эмгектерди да белгилеп көрсөтүүгө болот. А.Аширбаевдин «Кыргыз тилинин стилистикасы» аттуу эмгеги үч бөлүктөн турат, бирок анда стилистиканын жалпы маселелери каралган. Ал адамдын кеп ишмердигиндеги эмоция-экспрессивдик абал мүмкүнчүлүктөрүн фонетикалык тилдик фактылардын негизинде кыргыз тил илиминде биринчилерден болуп изилдөөгө алган. Окумуштуу үнсүз жана үндүү тыбыштардын нормадан өзгөчөлөнтүп колдонулушу, сөздөгү тыбыштардын алмаштырылышы, интонация, басым, сөздү бузуп айтуу сыяктуу каражаттарды кыргыз тилинде калыптанып бүткөн фоностилистикалык каражаттар деп белгилейт.

Ал эми кыргыз тилинин стилистикасын окутуунун методикасы маселесине окумуштуулар 70-жылдардан бери кайрылып келе жатышат. Бул багыттагы алгачкы эмгек К.Сартбаевге таандык. Ал башталгыч класстын окуучуларынын кебиндеги стилистикалык каталарды классификациялап, аны жоюунун жолдорун көрсөтөт. Бул катарга Ж.А.Чымановдун «Байланыштуу кепти окутуунун негиздери» (Б.,1997) аттуу эмгектерди атап көрсөтүүгө болот.

Тилдерди системалык жана функционалдык түрдө контрастивдик изилдөөдө төмөнкү лингвисттердин иштеринде кенен көңүл бурулган: Т.К.Ахматов, Ж.К.Сыдыков, К.Дыйканов, А.Шаменова, А.И. Ибраев, Ч.С. Тулеева, Ш.К. Кадырова, Б.К. Касимова ж.б. Мында колдонулган сыпаттоо, системалык, контрастивдик, эксперименталдык жана статистикалык ыкмалар бири-бирин толуктап, коюлган маселени комплекстүү чечүүгө көмөк көрсөттү.

“Контрасттык лингвистиканын фонетика-фонологиялык өңүттөрү” деп аталган II бапта англис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонологиялык системасы контрастивдик өңүттөн изилдөөгө алынат.

2.1. Контрастивдик лингвистиканын фонетика-фонологиялык өңүттө изилдениши.

Бул бөлүмдө контрастивдик лингвистиканын калыптанышына жана анын фонетика-фонологиялык өңүттөрүнүн өнүгүшүнө И. А. Бодуэн де Куртенэ, Е.Д. Поливанов, Л.В. Щерба, А. А. Реформатский, В.Н. Ярцева, Ю.В. Рождественский, В.Д. Аракин, В.Г. Гак, Ж.Б. Буранов, А. А. Абдуазизов, Т.К. Ахматов, Ж.К. Сыдыков, Т.С. Садыков, А. А. Бекбалаев, Н. Карпов, А.К. Шаменова, З.К. Кареева, Ч.К. Найманова, Ч.С. Тулеева ж.б.лардын кошкон салымы олуттуу экендиги белгиленип, анда тилдерди окшоштугуна жана чыгыш тегине карабай салыштыруу мүмкүн экендиги, контрастивдик фонологиялык изилдөөлөр аркылуу потенциалдык жана

реалдуу интерференция жөнүндөгү маалымат алуу менен бирге интерференция жана типологиянын теориясын түзүүдө чоң мүмкүнчүлүктөр түзүлөрү, эки тилдин ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды изилдөө аркылуу эквиваленттик жана эквиваленттик эмес катыштарды ачып берүүгө шарт майданга чыгары, контрасттык салыштыруулар фонемалардын дифференциалдык белгилеринин (ДБ) деңгээлинде өтө өнүмдүү болору, бул багыттын башында Якобсон жана Халленин дихотомиялык фонологиясы, өзгөчө Хомский жана Халленин генеративдик фонологиясы тууралуу ж.б. маселелер талкууга алынат.

2.2. Англис тилинин тыбыштык системасын изилдөө негиздери.

Англис тилинин вокализми 21 фонеманы ичине камтыйт, анын ичинде:

а) 12 монофтонг - [ʌ], [o], [i:], [i], [e], [ə], [u], [u:], [æ], [a:], [o:], [3:];

б) 9 дифтонг - [ei], [ai], [oi], [əu], [au], [eu], [iə], [εə], [uə] бар.

Үндүүлөрдүн жасалышына карата алар төмөндөгүдөй катарларга бөлүнөт. Алдыңкы катардагы үндүүлөр англис тилиндеги [i:], [e], [æ] ; тилдин алдыга карай жүткүнүү катары: [i] ; ортоңку катар: [3:], [ə] ; арткы катар (артчылдар): [o], [o:], [u:] (ʌ).

Тилдин көтөрүлүшүнө жараша үндүүлөр 3 топко бөлүнөт.

1. Тилдин таңдайга карай жогорку көтөрүлүшүнө жараша жасалган үндүүлөр: [i:], [u:], [i:], [u] ;

2. Тилдин таңдайга карай орточо көтөрүлүшүндө жасалуучу үндүүлөр: [e], [3:], [ə];

3. Тилдин таңдайга карай эң төмөнкү көтөрүлүшүндө жасалган үндүүлөр: [æ], [a], [o], [ʌ].

Эриндин катышына карай үндүүлөр экиге бөлүнөт:

а) эриндүүлөр: [a], [o:], [u], [u:] ;

б) ачык үндүүлөр [i:], [i], [iə], [æ], [a:], [ʌ], [3:].

Ошентип, англис тилиндеги үндүүлөр системасы үчүн универсалдуу белги катары тилдин көтөрүлүш даражасы жана эриндин катышы эсептелет. Ошол эле маалда англис тилиндеги үндүүлөрдүн эриндөөшүсү бир фонеманы экинчи бир фонемадан айырмаланып турган бирден-бир өзгөчөлүгү болуп эсептелбейт, болгону тилдин абалын аныктап туруучу арткы катардагы үндүү фонемалардын айырмачылыктарын билгизип турат.

Англис тилиндеги вокализмге созулма [i:], [a:], [o:], [u:], [3:] жана кыска [i], [e], [æ], [a], [u], [ʌ], [ə] үндүүлөр кирет. Англис вокализминин спецификалык белгиси катары дифтонгдорду атоо маанилүү.

Англис тилинде кыска жана созулма үндүүлөр, монофтонг жана дифтонгдор фонологиялык оппозицияларды түзөт.

Англис тилинде үнсүздөр системасы 24 фонемадан турат. [p], [b], [t], [d], [k], [g], [f], [v], [θ], [ð], [s], [z], [ʃ], [ʒ], [h], [ʤ], [dʒ], [m], [n], [ŋ], [w], [j], [r], [l].

Англисче консонанттар системасынын анализи төмөнкүчө ишке ашат:

1) сүйлөө органдарынын активдүү катышуусу боюнча үнсүздөр «лабиалдык» же эринчилдер, тилчилдер жана кекиртектүү же коочулдар болуп бөлүнөт. Булардын ичинен лабиалдык үнсүздөр билабиалдык жана лабиоденталдык болуп экиге жиктелет. Мисалы: англ. [p], [b], [m], [w] – билабиалдык үнсүздөр болсо, [f], [v] – лабиоденталдык үнсүздөр болот;

2) үнсүздөр тилдин катышуусу боюнча үчкө бөлүнөт:

а) тилдин алдыңкы катарынан жасалгандар: [θ], [ð], [t], [d], [l], [n], [s], [z] ;

б) орточулдар: [j] ;

в) тилдин арткы бөлүгүнөн жасалгандар: [k], [g], [ŋ] ;

г) кекирткек же көмөкөйдөн жасалгандар: [h] фонемасы.

Англис үнсүздөрү тогошмо жана ачык болуп эки бөлүнөт:

а) тогошмолор: [p], [b], [t], [d], [k], [g], [m], [n], [ŋ] ;

б) ачыктар: [f], [v], [θ], [ð], [s], [z], [j], [ʒ], [ʒ].

Тогошмо үнсүздөр дагы үчкө бөлүнөт:

а) жарылмалар: [p], [b], [t], [d], [k], [g] ;

б) аффрикаттар: [tʃ], [dʒ] ;

в) мурунчул сонор үнсүздөр: [m], [n], [ŋ].

Англис тилиндеги жылчыкчыл фонемалар:

а) фрикативдүүлөр: [f], [v], [θ], [ð], [s], [z], [j], [ʒ], [h] ;

б) жылчыкчыл сонанттар: [w], [r], [l], [ɹ].

Англис тилинде үнсүз фонемалар каткалаң жана жумшактык белгиси боюнча төмөнкү корреляциялык жуптарды түзөт: [p-b], [t-d], [tʃ - dʒ], [k-g], [f-v], [s-z], [θ- ð], [j- ʒ].

Ошентип, англис тилинин эквивалент түзгөн үнсүздөрү төмөнкүлөр: [p] - [b], [t] - [d], [k] - [g], [s] - [z], [j] - [ʒ], [m] - [n], [f] - [v], [θ] - [ð], ал эми эквиваленттик эмес үнсүз фонемалары: [w], [r], [l], [ɹ], [h], [tʃ], [dʒ]. Англис тилинде каткалаң үнсүздөр күчтүү (fortis) айтылса, жумшак үнсүздөр алсыз (lenis) айтылат.

Үнсүздөр жасалуу орду боюнча бири-биринен жогорку деңгээлде дифференцияланат.

Жасалуу ыгы боюнча англис тилинде жылчыкчылдар жана жарылмалар (+continuant - -continuant) белгилери боюнча жиктелет. Биринчисине эки тилдеги жылчыкчыл үнсүздөр кирет. Мында айырмачылыктар [f], [v], [θ], [ð] фонемаларында кездешет. Буларга ошондой эле дирилдеме [ɹ] кирет ж.б.

Ошентип, англис тилиндеги фонемалар системасы төмөнкү матрица аркылуу аныкталат:

Англис фонемаларынын дифференциалдык белгилери

Дифференциалдык белгилер	Ү н д ү ү ф о н е м а л а р									
	i:	i	e	æ	o	u	Λ	a:	o:	u:
Алдыңкы	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
Арткы	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
Бийик	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-
Төмөн	-	-	+	+	+	-	+	+	+	-
Эринчил	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+
Басымдуу	+	-	-	-	-	-	-	+	+	+

Дифференциалдык белгилер	Ү н с ү з ф о н е м а л а р																			
	p	b	t	d	k	g	f	v	θ	ð	s	z	j	ʒ	h	tʃ	dʒ	m	n	ŋ
Муунчул	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Антериорду к	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-
Короналды к	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	-
Жылчыкчыл	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
Мурунчул	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+

Фонетикадагы эң олуттуу маселелердин бири - артикуляциялык база. Ал тилдин туура айтым көндүмдөр системасын билдирет. Артикуляциялык база феномени лингвистикалык жана дидактикалык аспектиге ээ боло алат. Үйрөнүлүп жаткан тилдеги тыбыштардын айтылышын толук өздөштүрүү үчүн анын артикуляциялык базасын бекемдөө керек.

Сүйлөө органдарынын нейтралдык абалынын өзгөчөлүгү ар бир тилдин тыбыштык түзүлүшүнүн мүнөзүн аныктап турат. Фонологиялык жактан окшош англис тилиндеги [t] жана кыргыз тилиндеги [t] артикуляция алдындагы (ар түрдүү) сүйлөө органдарынын ар түрдүү (тыбыш) нейтралдык абалдагы тыбыш жасоону көргөзөт.

Англис артикулятордук укладдын өзгөчөлүктөрү төмөнкүдөй жол менен аныкталат:

1. Тил ооздун түпкү бөлүгүндө жайгашат, таңдайга тийбейт.

2. Тил ооздун ортоңку жана арткы бөлүгүндө жатат, астыңкы тиштерге капталы менен тийишет.

3. Тил астыңкы тиштердин астында жайгашат, аларга тийбейт, анан артка тартылат.

4. Тилдин учу өйдө көтөрүлүп ийилет.

5. Эриндер бир аз чоюлат.

6. Эриндер астыга жылып чормойот.

Англис тилинин артикуляциялык базасындагы өзгөчөлүктөргө таянып, үндүүлөрдүн артикуляциялык айырмачылыктарын төмөнкүчө аныктоого болот:

1. Созулма үндүүлөргө мүнөздүү сандык бирдиктердин сакталышы;

2. Түгөйлөрдүн сапаттык айырмачылыктарынын сакталышы: [i:-i], [u:-u] ж.б.

3. Эрин толук эмес чормойгондо жасалган үндүүлөрдүн артикуляциясы [i:, i, e, eɪ].

4. [i:, i, e, eɪ, æ] үндүүлөрүнүн таасиринде үнсүздөрдүн палатализациясы;

5. Артикуляция убагында эриндин алга карай жүткүнүшү менен жасалган тыбыштар [o, o:, u, u:, əu]

6. Созулма үндүүлөрдүн позициясынын сакталышы;

7. Дифтонгдордун элементтеринин өз алдынча тыбыш катары жасалышы ж.б.

2. 3. Кыргыз тилинин тыбыштык системасын изилдөө негиздери.

Кыргыз тилинин үндүүлөр системасын 14 монофтонг түзөт: [a], [e], [o], [ö], [u], [ü], [y], [i], [ɛ:], [o:], [ö:], [a:], [y:], [u:].

Үндүүлөр жасалышына карата төмөндөгүдөй катарларга бөлүнөт. Алдыңкы катардагы үндүүлөр тилдин алга карай жүткүнүшү аркылуу жасалат: [ü], [u], [o], [ö]; арткы катар тилдин артка тартылышы аркылуу жасалат: [a], [o], [y], [u].

Тилдин көтөрүлүшүнө жараша үндүүлөр 2 топко бөлүнөт:

1. Тилдин таңдайга карай жогорку көтөрүлүшүнө жараша жасалган үндүүлөр кыргыз тилинде: [ü], [i], [u], [y];

2. Тилдин таңдайга карай эң төмөнкү көтөрүлүшүндө жасалган үндүүлөр кыргыз тилинде [a], [e], [o], [ö].

Эриндин катышына карай үндүүлөр эринчил [o], [ö], [u], [ü] жана эринсиздер [a], [e], [y], [i] болуп экиге бөлүнөт.

Кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринде, үндүүлөрдүн сыпатталыш системаларында «алдыңкы» жана «арткы» терминдеринин ордуна алардын акустикалык корреляты болгон ичке жана жоон терминдерин колдонуу туура деп

табылат. Бул терминдерин колдонулушу түрк тилдеринин да, анын ичинде кыргыз тилинин да жаратылышы менен шартталган.

Кыргыз тилиндеги үнсүздөрдүн курамы (башка тилден кирген фонемаларды чогуу эсептегенде) 22 фонемадан турат: [f], [v], [tʃ], [ʒ], [ts], [x], [p], [b], [t], [d], [k], [g], [s], [z], [ʃ], [ʒ], [m], [n], [ŋ], [l], [r], [j], [w]. Үнсүздөр системасына h кирбейт, анткени байыркы кыргыз тилинде бул үнсүз таптакыр жолукпайт (бир нече сырдык сөздөрдөн башкасы).

Кыргыз тилиндеги үнсүз фонеманын так саны ушул күнгө дейре чечиле элек. Анын саны 21ден да ашмак, эгерде [k], [q], [g], [ɣ] өз алдынча фонема деп эсептелсе. Бирок бизге [q] жана [ɣ] аллофону фонема катары, [k] жана [g] катарлаш болуп саналат. Мындай көрүнүштүн максаты болуп [k-q], [g-ɣ] кошумча дистрибуцияда болору айкындалган. Жумшак үндүүлөрдүн арасында жалаң палатализацияланган [k], [g] колдонулат, мисалы келин, кереге, ким, тегиз.

Ал эми каткалаң үнсүздөрдүн арасында жалаң веллярдык түрүндө кезигүүчү [q], [ɣ] фонемаларын алсак болот. Мисалы: кара, кат, агай, өгөй. Кыргыз тилинде минималдык лексикалык жуптар [k-q], [g-ɣ] бирдей чөйрөдө кездешпейт, себеби контрастык дистрибуцияга кирбеген тыбыштык бирдиктер бири-бирине карама-каршы койулбайт жана алар өз алдынча фонологиялык бирдикфонема болуп эсептелбейт.

Үнсүздөр тилдин катышуусу боюнча үчкө бөлүнөт:

- 1) тилдин учунан жасалгандар: [t], [d], [l], [n], [s], [z] ;
- 2) тилдин ортоңку бөлүгүнөн жасалгандар: [j], [k], [g] ;
- 3) тилдин арткы бөлүгүнөн жасалгандар: [ŋ].

Жасалышы боюнча үнсүздөр ачык жана тогошмо болуп бөлүнөт.

Кыргыз тилинде тогошмолор: [p], [b], [t], [d], [k], [g], [m], [n], [ŋ].

Тогошмо ачыктар: [s], [z], [ʃ], [ʒ].

Тогошмо үнсүздөр жарылма деп бөлүнөт: [p], [b], [t], [d], [k], [g].

Сонордук мурунчул үнсүздөр: [m], [n], [ŋ].

Кыргыз тилинде [s], [z], [ʃ], жылчыкчыл фонемалар фрикативдүүлөрү болот.

Кыргыз тилинде жылчыкчыл сонантар [v], [r], [j], [l].

Үнсүз фонемалар каткалаң жана жумшак сапатына карата бөлүнөт.

Кыргыз тилинде үнсүздөр төмөнкү коррелляция жуптарды түзөт: [p-b], [t-d], [k-g], [s-z], [ʃ-ʒ].

Ошентип, кыргыз тилинде эквиваленттери төмөнкү үнсүздөр түзөт: [p] - [b], [t] - [d], [k] - [g], [s] - [z], [j] - [ʒ].

Ал эми сонантар эквивалентүү эмес фонемага жатат: [m], [n], [w], [j], [r], [l].

Ошентип, кыргыз тилиндеги фонемалардын ДБлери төмөнкү матрица аркылуу аныкталат:

Кыргыз фонемаларынын дифференциалдык белгилери

Дифференциалдык белгилер	Ү н д ү ү ф о н е м а л а р									
	а	е	і	і:	о	ө	у	ү	е:	и:
Алдыңкы	-	+	+	-	+	-	-	+	+	-
Арткы	+	-	-	-	+	-	+	-	-	+
Бийик	-	+	+	+	-	+	-	+	+	-
Төмөн	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-
Эринчил	-	-	-	-	+	+	-	+	-	+
Басымдуу	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Дифференциалдык белгилер	Үнсүз фонемалар																
	p	b	t	d	k	g	s	z	j	ʃ	ʒ	m	n	ŋ	w	r	l
Муунчул	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	+
Антериордук	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	+	+	-	+	-	+
Короналдык	-	-	+	+	-	-	+	+	+	+	+	-	+	-	-	+	+
Жылчыкчыл	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+
Мурунчул	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-

Тилди үйрөнүүнүн баштапкы этабында көрүү жана угуу аркылуу кабылданган маалыматтар гана белгилүү ролду ойнобостон, кептин айтылыш алгоритмин ишке ашырган артикуляциялык база да олуттуу мааниге ээ болот. Артикуляциялык база - сүйлөө органдарынын кыймыл-аракетиндеги тарыхый жактан калыпташкан жүйө. Сүйлөө органдары физиологиялык жактан бардык адамдарда бирдей, бирок алардын калыпташкан аракети ар тилде ар башка. Мында кыргыз тили үчүн төмөнкү учурлар олуттуу:

1. Тилдин ооз көңдөйүнүн алдыңкы-ортоңку бөлүгүндө жайгашышы.

2. Тилдин ортоңку жана арткы бөлүгүнүн түз жатып, капталы менен астыңкытиштерге тийип турушу.

3. Тилдин астыңкы тиштерге тийип, бир аз алдыгажүткүнүп турушу.

4. Тилдин учу астыңкы тиштерге тийип турушу.

Кыргыз тилинин артикуляциялык базасына таянып андагы үндүүлөрдүн артикуляциялык өзгөчөлүктөрүнн төмөндөгүчө белгилөөгө болот:

1. Созулма үндүүлөргө мүнөздүү сандык көрсөткүчтөр сакталбайт.

2. Созулма-кыска түгөйлөр сапаттык айырмачылыктарга ээ болбойт: [i:-i], [u:-u] ж.б.

3. Кыргыз тилинде [i, o, u, a, ä, ö] үндүүлөрүнүн алмашуусу.

4. Тил толук эмес жүткүнгөндө жасалган үндүүлөрдүн артикуляциясы: [i:, i, e, ei].

5. [i:, i, e, ei, æ] үндүүлөрүнүн таасиринде үнсүздөрдүн палатализациясы.

6. Артикуляция убагында эриндин арта карай тартылышыаркылуу жасалган тыбыштар: [o, o:, u, u:, эи].

7. Созулма үндүүлөрдүн позициясы сакталбайт.

8. Дифтонг элементтери өз алдынча тыбыш катары жасалат.

2.4. Англис жана кыргыз тилдеринин тыбыштык системасын салыштырып изилдөөнүн негиздери.

Англис жана кыргыз тилиндеги үнсүздөр системасына жасалган ар тараптуу анализдин негизинде төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдү аныктоого болот:

1. Үнсүздөрдүн курамы кыргыз тилинде англис тилине караганда бир нече фонемага аздык кылат да, англисче [f], [v], [tʃ], [dʒ], [θ], [ð], [h], [w] фонемаларынын кыргыз тилинде эквивалеттери жок.

2. Англисче [p], [b], [m], [w] фонемалары билабиалдык болсо, [f], [v] фонемалары лабиоденталдык болот. Ал эми кыргыз тилинде мындай бөлүштүрүү функционалдык жактан алгылыксыз, анткени анда [f], [v] фонемалары жалаң гана чет сөздөрдүн курамында кездешип, төл сөздөрдө учурабайт.

3. Үнсүздөр тилдин үч бөлүгүнүн катышуусу боюнча жасалат:

1) тил алды же уччул үнсүздөр. А (англис тилинде): [θ], [ð], [t], [d], [l], [n], [s], [z] фонемалары, К (кыргыз тилинде): [t], [d], [l], [n], [s], [z] фонемалары;

2) тил ортосу же орточул үнсүздөр. А: [j] фонемасы, К: [k], [g], [ʒ] фонемалары;

3) тил арты же артчул үнсүздөр. А: [k], [g], [ŋ] фонемалары; К: [ŋ] фонемасы. англисче [h] фонемасы кекиртектен жасалат. Кыргыз тилинде [h] фонемасы дээрлик кезикпейт.

4. Жасалуу ыгы боюнча англис жана кыргыз тилиндеги үнсүздөр тогошмо жана ачык (тогошпос) болуп экиге бөлүнөт. Тогошмолор активдүү жана пассивдүү органдардын өз ара тийишип, ооз көңдөйүнүн бир жеринде толук тоскоол пайда кылуу аркылуу жасалат. англисче тогошмолор: [p], [b], [t], [d], [k], [g], [m], [n], [ŋ]. Кыргызча тогошмолор: [p], [b], [t], [d], [k], [g], [m], [n], [ŋ]. англисче тогошпостор: [f], [v], [θ], [ð], [s], [z], [ʃ], [ʒ]. Кыргызча тогошпостор: [s], [z], [ʃ], [ʒ]. Тогошмо үнсүздөр жарылма жарылма-жылчыкчул (аффрикат) деп бөлүнөт. англисче жарылмалар: [p], [b], [t], [d], [k], [g], кыргызча жарылмалар: [p], [b], [t], [d], [k], [g]. Англисче аффрикаттар: [tʃ], [dʒ]; кыргызча аффрикаттар: [tʃ], [dʒ].

Мындан сырткары сонант же сонорлор оозчул жана мурунчул болуп дагы экиге бөлүнөт. Мурунчул үнсүздөр. А: [m], [n], [ŋ]; К: [m], [n], [ŋ]. Демек, мурунчул сонанттар эки тилде дээрлик өз ара шайкеш келет.

5. Тогошпос үнсүздөр жылчыкчулдар деп аталат. Англис тилиндеги жылчыкчул фонемалар: [f], [v], [θ], [ð], [s], [z], [ʃ], [ʒ], [n]; кыргыз тилинде: [s], [z], [ʃ], [ʒ]. англисче жылчыкчул сонанттар: [w], [r], [j], [l], кыргыз тилинде: [r], [j], [l]. англисче жылчыкчул [f], [v], [θ], [ð], [h] фонемаларынын ичинен кыргыз тилинде [θ, ð] га тиешелүү эквиваленттик фонемалар жок.

6. Эки тилде үндүн катышы боюнча үнсүз фонемалар каткалаң жана жумшак болуп бөлүнүп, түгөйлөштөрдү түзөт. Англисче үнсүздөрдүн корреляциялык жуптары: [p-b], [t-d], [tj-dʒ], [k-g], [f-v], [s-z], [θ-ð], [j-ʒ]; кыргыз тилинде: [p-b], [t-d], [k-g], [s-z], [ʃ-ʒ]. Англис консонантизми [tʃ], [dʒ], [θ], [ð] фонемаларга карата жуптарды түзөт, кыргыз тилинде [θ, ð] фонемаларынын эквиваленттери жок.

7. Муун түзүү касиетине байланган +муунчулдук белгиси эки тилдеги үндүү жана үнсүздөр системасындагы айырмачылыктарды тастыктаган олуттуу көрсөтүч деп табылат.

8. Жасалуу ыгы боюнча тогошпос үнсүздөр артикулятордук фонетикада жылчыкчулдар деп аталат. Ал эми дихотомиялык жана генеративдик фонологияда бул топтогу үнсүздөр ±үзгүлтүктүү (±continuant) белгиси аркылуу тастыкталып, үзгүлтүктүү (жарылма) жана үзгүлтүксүз (жылчыкчул) үнсүздөрдүн тобун түзөт. Англис тилиндеги жылчыкчул фонемалар: [f], [v], [θ], [ð], [s], [z], [ʃ], [ʒ], [n]; кыргыз тилинде: [s], [z], [ʃ], [ʒ]. англисче жылчыкчул сонанттар: [w], [r], [j], [l], кыргыз тилинде: [r], [j], [l]. Мындагы айырмачылык - англис тилиндеги келегей айтылган жана кыргыз тилинде жок [θ], [ð] фонемаларында. Ошондой эле [r] фонемасы кыргыз тилинде дирилдеп айтылса, англисчеде бир аз келегей айтылат.

9. Ооз көңдөйүндө пайда болгон тоскоолдуктар аркылуу аба агымынын ыкчам өтүп, импульс сыяктуу шыбышты пайда кылышы да – тогошмо үнсүздөр үчүн өтө зор мааниге ээ. Генеративдик парадигмада бул өзгөчөлүк ±ыкчамдык белгиси боюнча бейнеленет. Демек, бул белги аркылуу жарылма жана жылчыкчул үнсүздөр өз ара жиктелет.

10. Үнсүз [r] фонемасы эки тилде тең+уяң, +консонанттуу белгиси боюнча жалпылыкты түзсө, англис тилинде ал ыкчамдык белгисинин терс маанисименен мүнөздөлсө, кыргыз тилинде бул белгинин оң мааниси менен мүнөздөлөт.

11. Англис тилинде да, кыргыз тилинде да антериордуу жана короналдуу тыбыштар бар, бирок бул учурда англис тилинин системасында фонемалар +антериордуу жана +короналдуу белгилери көбүрөөк болгонуна мүнөздүү бири-бири менен алмашат. булар тилдин ооз көңдөйүндөгү эң алдыңкы бөлүгүнүн катышуусу менен жасалат.

Англис тилинде созулма үндүүлөр менен дифтонгдор дээрлик чыңалып айтылса, кыска үндүүлөр чыңалуусуз алсыз айтылат. Кыргыз тилинде алсыз айтылган үндүү тыбыштарга мындай чыңалуу мүнөздүү эмес.

Англис тилиндеги каткалаң үнсүздөр күчтүү чыңалып айтылса, жумшак үнсүздөр анчейин чыңалууга учурабайт. Кыргыз тилиндеги үнсүздөр англис тилиндеги эквиваленттерине караганда бир аз алсыз айтылат жана сүйлөө органдары анчалык чыңалбайт.

Кыргыз тилинде ичке үндүүлөр айтылганда тил алдыга жүткүнүңкү абалда болсо, жоон үндүүлөр айтылганда тил, тескерисинче, артка тартыңкы абалда болот. Кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринде үнсүздөрдүн палатализациясы палаталдык ичке үндөштүктү пайда кылса, үнсүздөрдүн веляризациясы велярдык жоон үндөштүктү пайда кылат.

Англис тилиндеги басымдуу кыска үндүү жана ошондой эле үнсүздөрдүн үндөшүүсүнүн негизги жыйнагы кептин ритмикалык структурасынын түзүлүшү болуп эсептелет. Ал эми кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн үнсүздөр менен үндөшүүсү кептеги ритмге таасир этпейт.

Консонантизмде эквиваленттик фонемалар көбүрөөк. Кыргызчада англисчеге караганда үнсүз фонемалардын саны азыраак: [f], [v] фонемалары эквиваленттүү, [θ], [ð] фонемалары эквивалентсиз. Эки тилде тең антериордук жана короналдык тыбыштар бар, бирок англис тилинде +антериордук жана +короналдык белгилер кыргыз тилине караганда алдаканча мүнөздүү.

Эки тилдин үнсүз фонемалары курам жагынан төмөнкүчө айырмаланат:

Кыргыз тилиндеги үнсүздөр	p	t	tʃ	-	k	q	
	b	d	dʒ	-	g	ɣ	
	m	n	-	-	ŋ		
	f	s	ʃ	-	x		
	v	z	ʒ	-			
	β	l	r	j			
Англис тилиндеги үнсүздөр	p	t	tʃ	-	k		
	b	d	dʒ	-	g	s	
	m	n	-	-	ŋ	z	
	f	θ	ʒ	-			h
	v	ð	ʃ	-			
	w	l	r	j			

Жогорку деңгээлдеги универсалдык белгилер - муунчулдук, сонордуулук жана консонанттуулук белгилери, мында дифференциалдыкка караганда интегралдык касиеттер көбүрөөк. Айырмачылык сүйлөө органдарынын чыңалуу даражасы, ооз

резонаторунун узарыңкы же кыска абалда болушу, эриндин катышы, басымдын түшүп же түшпөй айтылышы, аспирация, палатализация ж.б. кубулуштар менен байланышат.

Англисче сегменттерде сүйлөө органдарынын күчтүү чыңалса, ал кыргызчада алдаканча алсыз айтылат. Англис тилинде аспирация жана палатализация кубулуштары күчтүү өнүккөн, бирок кыргыз тилинде аспирация жана палатализация кубулуштары жокко эсе.

Англис тилиндеги басым сөздүн акценттик-ритмикалык тутумун түзөт, басымдуу жана басымсыз муундун типтери ар башка, тыбыштардын айтылышы, бийиктиги жана созулушу сөздүн акценттик-ритмикалык структурасын түзөт. Англис сөздөрүнүн структурасындагы үндүүлөрдүн дистрибуциясы басым аркылуу берилет. Кыргыз тилинде булар сингармонизмге байланат.

Муун түзүлүшүндө бир катар өзгөчөлүктөр бар. Эки тилдеги окшоштуктар: муундун V, CV, CVC, VC структуралык типтери, үндүүнүн муун түзүү касиети. Бирок англисчеде муун түзүүчүлөр - уяң үнсүздөр да.

Англисчеде муун чегин басымдан же борбордук үндүүдөн көз каранды, бул кубулуш кыргыз тилинде кездешпейт. Үнсүздөрдүн катар келиши жана алардын дистрибуциясы ар кандай деңгээлде муундун чегине жараша болот жана алар кыргыз тилинде да, англис тилинде да кездешет.

Эки тилде тең морфема менен муундун структурасы ар башка экендиги байкалат. Алардын окшоштугу менен айырмачылыгын төмөнкү мисалдардан көрүүгө болот. Мисалы: англис тилинде played сөзү 2 морфемадан (play-ed), бир муундан [pleid] турат, [little] - бир морфема, бирок эки муун [li+tl]. Кыргыз тилинде апа сөзүндө бир морфема, [a-ра] эки мууну бар.

Эки тилдин фонетика-фонологиялык системасынын контрастивдик анализи артикуляциялык базанын олуттуу экенин көрсөтөт. Артикуляциялык базаны салыштыруунун аспектиери интерпретациянын себептеринен жана ката айтуулардын негизинен келип чыгат. Артикуляциялык базанын нукура лингвофонетикалык жана дидактикалык аспектерин фонетиканы окуучуларга окутуп жатканда практика жүзүндө колдонулууга болот. Тилдин фонетикалык системасынын теориялык аспектери чет тилин туура сүйлөөгө жана анын артикуляциялык базасын туура үйрөнүүгө өбөлгө түзөрү бышык. Азыркы учурда артикуляциялык база фонетикалык база түшүнүгү кеңейип, артикуляциядан баштап интонацияга чейин бардык базаларды өз ичине камтыйт жана максималдуу түрдө тилдин универсалдык сапаттарын үйрөтөт. Ошол эле маалда кабылдоодо жана кайра айтууда 2Тдин фонологиялык системасынын 1Тдин системасына тийгизген таасирине жараша артикуляциялык базасынын өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

«Контрастивдик лингвистиканын фоностилистикалык өнүттөрү» деп аталаган III бапта англис жана кыргыз тилдеринин фоностилистикалык системасы контрастивдик өнүгтөн териштирилет.

3. 1. Фоностилистиканын өнүгүү этаптары жана калыптанышы.

Кепти жаратууда мааниге байланган тыбыштык формалар менен кепти уюштуруучу каражаттар жана алардын айкаштары илгери эле акындарага жана чечендерге белгилүү болгон. Азыркы учурда калыпташкан салтты үйрөнүү тилдин гумбольдтиандык жана потенбниандык философиясы, Соссюрдун анаграммасы жана орус формалисттеринин добуштук кайталануу феномени сыяктуу көрүнүштөрдү изилдөө жагы жакынкы жана чет алыскы өлкөлөрдө колго алынып келет. Добуштук

жакындоолор жана кайталоолор тармагындагы акыркы он жылдыктагы лингвопоэтикалык изилдөөлөр В.Н. Топоров, В.С. Баевский, В.П. Григорьев, Вяч.Вс. Иванов, Т.М. Николаева, Е.Г. Эткинд, Н. А. Кожевникова, А.В. Пузырев өндүү орус окумуштуулары тарабынан жүргүзүлүп келет. Алардын изилдөөлөрү кеп жана тексти добуштук жактан уюштуруу принциптери менен формалары жөнүндөгү түшүнүктөрдү бир кыйла байытты, бирок маселенин функционалдык жагы көп учурларда изилденбей келүүдө. Кепти жана тексти анализдөө практикасындагы филологиялык маселелердин бири болгон тыбыштык кайталануунун проблематикасы азыркы учурдагы стилистика боюнча сейрек колдонулат.

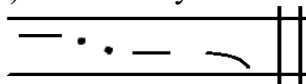
Кептеги тыбыштардын айтылышы дайыма башка тыбыштар, интонация жана үн ыргагы менен коштолуп, алар аркылуу сөздөрдүн сүтгесивдүүлүгү - сөз жана сөз тутумундагы тыбыштардын адамга таасир этүү эстетикалык функциясы ишке ашат. Чынында да, сырдык сөздөр өндүү тыбыштардан түзүлгөн тизмектер керт башына тиешелүү образдуулугу аркылуу адамдын аң-сезимине таасир этип, ар кандай бейне-элестерди туудуруп турары анык.

Сырдык сөздөр көбүнчө тыбыштардын кайталанышы аркылуу жасалып, кыргыз жана англис тилдеринин нукура айтым ыргагын жана кабылдоо-угуу жүйөсүн камсыздайт. Алар заттын атын же башка белгилерин атап көрсөтүү кызматын аткарган негизги түркүмдөгү сөздөрдөн айырмаланып, адамдын ички сезимдерин гана билдирет. Тыбыштардын кайталанышы англис тилинде нукуралыкты берүү менен бирге оң эмоцияны да туюнтары белгилүү. Мисалы: Ah! Ah! (созулма - ааааа) –“Aah! It’s so nice and warm here. It’s freezing outside. Мында англис тилиндеги а тыбышынын созулуп айтылышы, кайталанышы кубанычты, суктануунун жана ыразы болууну билдирсе, кыргыз тилинде башка тыбыштар менен айкаша келгенде гана ушундай эле кубануу, ыраазы болуу сезимин билдирет.

Интонация - фонетикалык стилистикадагы өтө олуттуу түшүнүк. «Интонация - тилдин суперсегменттик бирдиктеринин ичинен эң татаал табигый кубулуш. Ал тилдин фонетикалык, семантикалык жана синтаксисттик түзүлүшү менен бирдей өнүгүп, өзгөрүп турат. Адамдар кандайдыр бир белгилүү шартта бири-бирине бир нерсе айтуу зарылчылыгы туулгандан баштап интонация жаралган. Бул татаал кубулуш муун, басым, тыным, үн ыргагы, темп, тембр, үн күчү, аралык, узундук жана башка акустикалык бирдиктерди өз ичине камтыйт да, тилдеги ар кандай эмоционалдык, коннотативдик маанилерди туюнтат:

Pattern №1 (1-мисал):

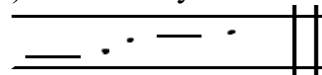
а) When did you come?

Бул суроолуу сүйлөмдө интонация денотативдуу маанини туюнтуп турат. Мында эч кандай боек же эрежеден чыгуу жок. Логикалык басым да жок, бардыгы өз нугу менен, үн ыргагынын акыркы сөздө төмөн түшүүсү менен айтылды.

Кийинки мисалда үндүн төмөн түшпөй, жогору чыгуусу орун алат:

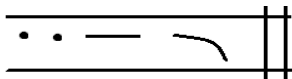
б) When did you come?

Мында үн ыргагынын жогорулашы аркылуу таң калуу, же кырдаалга жараша ойду каршы алуу мааниси берилет.

Pattern №2:

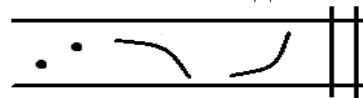
а) I am not late.

Бул сүйлөмдө интонация “low fall” менен айтылып жөн гана мен кечиккен жокмун деген маани так жана даана айтылат. Эрежеден чыгуу жок, жооп категориалдуу берилет.

б) I am not late деген сүйлөмдө үндүн жогорулашы менен бир жагынан «Чын элемен кечигип калдымбы, андай болушу мүмкүн эмес» деген маани берилет. Кырдаалга жараша мындай суроонун мааниси риторикалык суроого да айланышы мүмкүн; мен кечиккен деле жокмунго, сен кайдагыны айтып жатасын деген мааниде.

I am not late –колдобоо мааниси.

Ошондой эле созулма үндүүлөр англис тилинде тарынычты билдирет. Андыктан адам кимдир бирөөнү тарынткысы келсе, сөздөгү үндүүлөрдү созуп айтат.

3.2. Англис тилиндеги фоностилистикалык каражаттардын сегменттик жана суперсегменттик деңгээлде берилиши.

Көркөм кепти тыбыштык жактан уюштуруучу каражаттар - аллитерация, ассонанс, диссонанс, ономатопия, какофониялар ж.б. Булардын ичинен аллитерациянын коннотативдик деңгээлде маани берүү кызматы өтө терең жана чоң. Эквифония жана метафониянын бири бири менен болгон тыгыз мамилеси кептин карама-каршы каражатын түзөт. Андай контурдук каражаттар рифмаларды түзүүгө жардам берет. Тыбыштардын кайталануусу бул жөн гана сырткы көрүнүш, кооздук үчүн колдонулган каражат эмес, ал тыбыштардын кайталануусу аркылуу мейли текстте болобу, мейли кепте же поэзияда болобу, кандайдыр бир маанини туюнтуу болуп саналат.

Эквифония - кептеги жаңырыктын кайталанышы, агымдын майда бөлүктөргө бөлүнүшү.

Эквиритмия - рифмаларды туура берүү которуу мезгилинде колдонулат. Ал эми метафония болсо түздөн түз маани берүүчү жагдайда колдонулат. Метафония - тыбыштык маанилеринин кайра жаралуусу, б. А кептин ыраатуулугунун бир калыптан экинчи калыпка өтүшү. Ал конверсия аркылуу берилет.

Метафоникалык кайталоо ритмикалык жана синтагматикалык жактан күтүүсүз алмашууларга алып келет. Бул бир жагынан ырдын динамикасын көрсөтсө, экинчиден, жаңырык сегментеринин кайталоосуна жол бербейт. Андан сырткары поэтикалык кепке тиешелүү төмөнкү flitting, still is sitting – still is sitting жаңылмач кепти да, текстти да түзүүгө жардам берет. Буга мисал кылып Эдгар Понун “Карга ” деген ырын алууга болот:

And the Raven, never flitting, still is sitting - still is sitting
On the pallid bust of Pallas just above my chamber door;
And his eyes have all the seeming of a Demon that is dreaming,
And the lamp-light o’er him streaming throws his shadow on the floor;
And my soul from out that shadow that lies floating on the floor
Shall be lifted - never more!

Мында flitting, still, sitting, floating, floor деген сөздөгү тыбыштардын кайталанышы символдук мааниге да ээ. Булар аркылуу морфологиялык жактан метафоникалык биригүү берилген.

Аллитерация. Көбүнчө жаңылмачтарда жыш кездешет.

Peter Piper picked a peck of pickled peppers. If Peter Piper picked a peck of pickled peppers, where's the peck of pickled peppers Peter Piper picked?

How much wood would a woodchuck chuck; If a woodchuck would chuck wood? A woodchuck would chuck all the wood he could chuck; If a woodchuck would chuck wood.

Бул көбүнчө англис тилин жаңы үйрөнүп жаткандардын айтуусун жакшы өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт.

Аллитерация англичандардын аттарында, компаниялардын аттарында да жыш колдонулат: Best Buy, Chuckee Cheese's, Coca-Cola, Dunkin' Donuts, Krispy Kreme ж.б.

Тавтограмма - бул аллитерациянын бир түрү, тексттеги сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн баары бир тамга менен башталат. Тавтограмма көбүнчө поэзияда, көркөм чыгармаларда жолугат жана угармандарга күлкү, тамаша тартуулайт: Becky's beagle barked and bayed, becoming bother some for Billy; Carrie's cat clawed her couch, creating chaos; Dan's dog dove deep in the dam, drinking dirty water as he dove ж.б.

Ритм - тексттеги айрым элементтердин кайталануусу, текст түзүүчү, экспрессивдүү-эмоционалдуу функцияны аткаруучу элемент болуп саналат. Ритм универсалдуу, ыргактуулуктун сакталышын, тыбыштардын тизмектешип келишин, ырдын же сүйлөмдүн композициялык өзгөчөлүгүн камтыйт. Ритмди уюштурууда тыбыштар, интонация, синтаксистик, лексико-семантикалык кайталоолор, параллелизмдер, регулярдуу интонациялык өзгөрүүлөр катышат. Тыбыштык кайталоолордун окурманга тартуулаган таасири:

She was a little tense . The notice made no sense . I saw a little hermit crab

His coloring was oh,so drab .

It's hard to see the butterfly

Because he flies across the sky

Мында “s”, “b” “ ai” тыбыштарынын кайталанышы менен ырдагы өзгөчө жеңилдик, боек жана маанинин жаңы деми, өзгөчөлүгү туюнтулат.

Рифма - ыр саптарынын аягында кайталануучу тыбыштар, ритмдин бүткөндүгүн билдирет. Англисче анын түрлөрү арбын:

Ассонанттык рифма - үндүү тыбыштырдын үнсүз тыбыштар менен сөз соңунда айкаша келүүсү. Мисалы: tip and limp, dank and bat, bowl and home.

Үнсүздүрдүн рифмасы - жалаң гана үнсүз тыбыштардын сөз соңунда келиши, мисалы: bell and ball, dump and damp, meter and miter, mile and mole.

Дактилдик рифма - сөз соңунан баштап үчүнчү муунда кайталоо болот, мисалы: Aristophanes and cacophonies.

Көздүк рифма - мындай рифма сөздөгү тыбыштардын угулушуна эмес жазылышына карай жүрөт, мисалы: move and love, cough and bough, food and good, death and weath. ж. б.

Аялдардын рифмасы. Бул рифма эки, үч, төрт жана андан көп муундардын кайталананышы, мисалы: include backing and hacking, tricky and picky, moaning and groaning, generate and venerate.

Башкы рифма - аны аллитерация деп да атайбыз, же башталгыч рифма деп атайбыз. Мисалы:- blue and blow, sun and sand, merry and monkey.

Окшоштук рифма - мында тыбыштар кайталанат, бирок башка мааниге ээ болушат. Мисалы: Emily Dickinson's “Because I Could not Stop for Death. ”

We paused before a House that seemed

A Swelling of the Ground-

The Roof was scarcely visible-

The Cornice-in the Ground.

Ички рифма - поэтикалык чыгарманын ичинде же саптардын арасында болот, мисалы: Edgar Allan Poe's "The Raven" деген чыгармадан алыгнды

Once upon a midnight dreary,
while I pondered, weak and weary,
Over many a quaint and curious volume of forgotten lore,

Женил рифма - муундардын рифмасы, анда бир муун басымдуу, экинчи муун басымсыз. Мисалы: frog and dialog, mat and combat.

Макарон рифма - башка тилден кирген сөздөрдүн кайталанышы. Мисалы: villa and manilla, amore and favor, sure and kreatur, lay and lei, sitar and guitar.

Жакын рифма - рифмада басым же башкы же акыркы муунга түшөт. Мисалы: bent and rant, quick and back.

Толук рифма - аны кээде туура рифма деп да атайбыз, себеби сөздүн акыркы тыбыштары бири бирине окшуп келет. Мисалы: cat and hat, egg and beg, ink and pink, boo and true, soap and dope.

Бай рифма - сөздөрдүн айтылыштар бирдей бирок маанилери башка болот, омонимдер сыяктуу. Мисалы: raise and raze, break and brake, vary and very, lessen and lesson.

Чанда кезигуучу рифма - мында сөздөрдө рифма азыраак болот. Мисалы: lips and whisp, oceanless and motionless.

Жарым рифма - сөздөрүнүн бирөө ашыкча муунга ээ болот. Мисалы: mend and ending, rye and buying, lick and pickle.

Муундуу рифма - рифма акыркы муунга түшөт, бул рифма куйтук рифма же акыркы рифма деп аталат. Мисалы: beaver and silver, dancing and prancing.

Секирик рифма - мындай рифмада басымдуу муун менен басымсыз муун бирге келет. Мисалы: caring and wing, lady and a bee.

Ассонанс - үндөштүктө, уйкаштыкта же улам кийинки сөздөрдө үндүү тыбыштардын кайталанышына негизделген стилистикалык ыкма. Мындай кайталоо, үндүүлөрдүн үндөштүгү ырдын башында же бүтүндөй ыр саптарында болушу мүмкүн. Ассонанс элдик ырларда көп кездешет. Мисалы:

- Deadwood, by Al Swearengin. "Those images that yet,
Fresh images beget,
That dolphin-torn, that gong-tormented sea. "
- Byzantium, (by W. B. Yeats).

Анаграмма - тыбыштардын орун алмашуусу аркылуу жаңы сөз же сөз айкашынын пайда болушу. Мисалы: англис тилиндеги сөздөр: rent, rest, set, net, pet, get; ал эми кыргыз тилинде деле мындай кубулуштар көп учурайт. Мисалы: кеп, сеп, деп, тузум, түшүм, кол, кел, кул, ай баратат, жай баратат, ж. б. Анаграммада кубулуштар көп кездешкени менен бул же тигил тыбыштын өзгөрүүсү менен башка жаңы сөз түзүлөт. Мында биз ар бир тыбыштын функцияларын так жана даана көрө алабыз. Тыбыштын өзгөрүүсү менен жаңы маани пайда болуп, ал тургай жаңы форма да чыгышы мүмкүн.

Апокопа - сөздүн акыркы муунундагы басымсыз тыбыштардын түшүп калуусу, мисалы: келе дегендин ордуна кел. Англис тилинде мындай кубулуш аз колдонулат. Апокопа аны грамматикалык формалардан көбүрөөк кездештирүүгө болот, мисалы келер чакты көрсөтүүчү "shall", "will" жардамчы этиши азыркы англисче жазма кепте көбүнчө "I" болуп жазылып жана ошол кыскартылган бойдон окулат.

Сегментация жана басым. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжасында англис тилиндеги көркөм жана публицистикалык стилдеги тексттер бир жагынан жалпы

белгилерге ээ экендиги белгиленет, экинчи жагынан – алардын ыргактык структураларга жана синтагмаларга бөлүнүшүнүн мүнөзүнө жараша салыштырылат. Алар өзүндөгү ар кандай узундуктагы ыргактык структуралардын жана синтагмалардын болушуна жараша айырмаланат.

Англис тилиндеги бешик ырлары музыка менен коштолуп, ийге келет, ал эми кыргыздарда энелери, жакын адамдары ырдап берет.

One, two buckle my shoe Hickory, dickory, dock Little bo peep
Pat-a-cake pat-a-cake Wee willie winkie Three kittens
Mary mary quite contrary Diddle diddle dumpling
Little boy blue Jack be nimble Pussycat, pussycat
Mary had a little lamb Little robin red breast Old king cole
Peter, peter pumpkin eater Tom, tom the piper son.

Англис тилиндеги бөбөк ырлары көбүнчө рифма жана ритм менен гана берилет, маанилери жок, ошондуктан алардын маанисин издебей эле туура айтууга үйрөнүш керек, ал тургай которуунун дагы кажети жок. Айрым ырларда төмөнкүдөй сөздөр жөн эле кошулуп айтылат. Мисалы: "jiggety-jig, dickory dock, diddle, deedle, eeny meeny". Бул сөздөр балким бир мезгилде мааниге ээ болгондур, бирок азыр бир нерсени тушундуруучу маанилери жок, ритм менен рифма үчүн эле колдонулат. Тыбыштык символизмдин таасири бөбөк ырларында чоң мааниге ээ.

3.3. Кыргыз тилиндеги фоностилистикалык каражаттардын сегменттик жана суперсегменттик деңгээлде берилиши.

Кыргыз тилинде сөздүн сегментациясын уюштурган негиз - сингармонизм. Ал ириде сөздүн бүтүндүгүн жана өз алдынчалыгын камсыздаса, андан соң сөз тутумундагы тыбыштык байланыштардын ырааттуулугун жөнгө салат.

Ассонанс – сөз тутумунда үндүү тыбыштардын кайталанышы. Мындай кайталоо, же үндүүлөрдүн үндөштүгү ырдын башында же бүтүндөй ыр саптарында болушу мүмкүн. Ассонанс элдик ырларда көп кездешет. Мисалы:

Көз алдыга келе калса бир эле с,
Калем алып жаза салган ыр эмес.
Ыр деген бул - өлүм, өмүр, тагдырың,
Ырдап берип келинге айткан сыр эмес.
Оттой ырлар өткүр болот кылычтан,
Оор жумуш таш көтөргөн жумуштан.

Чыгармадагы эстетикалык көрөңгө анын жүр-нарыга салган женилдикке, ооздон түшө калган супсактыкка, кунарсыз татымсыздыкка, жеңил ойлуу араңжан жансыздыкка алып барбайт.

Бака чардап:
"Кургур-кургур-кургойлап",
Жаз жытына жаңы күүсүн сый кылмак.
Кимди "кургур" деп жатасың дегенсип,
Жылан келет жардан сазга ылдыйлап.

Эрнис Турсуновдун ырлары адамга эстетикалык таасир берет, строфалар, күчтүү эмоция жана эргүү менен жазылган. Анда автор аллитерацияны да, ассонансты да жогорку деңгээлде колодоно билген.

Тил табигый лингвистикалык-социалдык ийкемдүүлүгү менен универсалдуулугуна ылайык турмуштагы, өндүрүштөгү, адамдардын аң-сезиминдеги, психологиясындагы, рухий дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү, илим-

билимдеги, маданияттагы жана башка эл жашоосундагы жылыштарды да чагылдырып турат.

3.4. Англис жана кыргыз тилдеринде фоностилистикалык каражаттардын сегменттик жана суперсегменттик деңгээлде берилиши.

Бул бөлүмдө англисче кептин ритмикалык структурасына (РС) жана синтагмалардын ритмикалык схемасына (РСС) таянуу менен микро- жана макросегментациялоонун фонетикалык белгилерин изилденет. Эксперименттик материал катары сүйлөөчүнүн аутенттик англисче кеби, көркөм адабият, публицистика, радио жана телекөрсөтүү тексттери алынат.

Кептин фоностилистикалык тиешелүүлүгүн верификациясы төмөнкүчө:

1. Англис сүйлөө кебинин микро- жана макросегментациясы РС жана РССке таянуу менен анын фоностилистикалык тиешелүүлүгүнүн көрсөткүчү катары каралат.

2. Англис тили үчүн максималдуу жыштык болгон РС жана РСС кептин фоностилистикалык тиешелүүлүгүнө карабастан, анын ритмика-мелодикалык мүнөздүү бейнесин калыптандырат.

3. Минималдуу жыштык болгон РС жана РСС кептин фоностилистикалык тиешелүүлүгүнө карабастан, англис кебине карата РС жана РССке микро- жана макросегментациянын көз карандуулугу жөнүндө айтууга мүмкүндүк берет.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгында аншлис тилиндеги кептин көркөм жана публицистикалык стилдери, бир жагынан, жалпы белгиге ээ, экинчи экинчи жагынан, ритмикалык структураларга (РС) жана синтагмаларга мүчөлөөнүн мүнөзү боюнча карама-каршы коюлат. Алар түрдүү узундуктагы РСтин жана синтагмалардын болушу боюнча айырмаланат.

Биринчи учурда РС класстарында муун саны, экинчи учурда РС типтеринде басымдуу муундун позициясы жөнүндө сөз болот. Аны үчүн бөлчөк сан колдонулуп, анын алымы - РС классын, бөлүмү - РС тибин көрсөтөт. Мисалы: 4/2-экинчи муундагы басым менен төрт муундуу РСтин, 2/2 - экинчи муундагы басым менен эки муундуу РСтин билдирет.

РСтин бардык типтери алардын жыштыгына жана даражалык ырааттуулугуна карата үч негизги топко бөлүнөт: өтө жыш, орто жыш жана сейрек жыш РС. Өтө жышка биринчи үч даражалуу позиция, сейрек жышка акыркы үч позиция тиешелүү, арадагы абалды орто жыштар ээлейт. Классификация РСтин негизги басымды эске алуу менен жүргүзүлөт.

Англис көркөм тексттеринде РС класстарын жана типтеринин саны өтө өзгөрүп турат, ошентсе да даражалык катарда биринчи жана экинчи орунду ээлеген сейрек жыш структураны экинчи муундагы басым менен үч муундуулар (3/2), биринчи муундагы басым менен кош муундуулар (2/1) түзөт.

Бир жана эки муундуу РСтин басым структуранын башында, үч муундуу РСтин структуранын ортосунда жайгашат. Өтө жыш структурадагы топтор үчүн орто муундуу узундук мүнөздүү.

Көркөм тексттердин орто жыш структуранын тобуна экинчи муундагы басым менен кош муундуу РС (2/2), экинчи жана үчүнчү муундагы басым менен төрт муундуу РС (4/2, 4/3), үчүнчү муундагы басым менен үч муундуу РС (3/3) тиешелүү. Ошондой эле изилдөөнүн жүрүшүндө №1 аудиторлор тобу тарабынан бир муундуу РС (1/1), үчүнчү жана төртүнчү муундагы басым менен беш муундуу РС (5/3), (5/4), ал эми №2 аудиторлор тобу тарабынан биринчи муундагы басым менен үч муундуу РС (3/1) орто жыштарга тиешелүүлүгү белгиленген. Каралуучу структуралардагы басым РСтин түрдүү аймактарында жайгашат.

Демек, көркөм прозанын тексттери бир, эки, үч негизги массивдүү структуралар, төрт жана беш муундуу структуралар болуп мүнөздөлөт. Англис тили үчүн көркөм прозанын тексттерине салыштырмалуу сүйлөөчү публицистикалык тексттер үчүн сейрек жышструктуранын тобун түзүүчү РС класстары боюнча ажыроо мүнөздүү. Публицистикалык тексттерде бул топко мисалы төрт, беш муундуу РС сыяктуу көркөм прозанын тексттерине салыштырмалуу эки, үч муундуу РС менен бирге көп сандагы муундар менен РС кирет. Публицистикалык тексттерде муундун узундугу он бир муунга чейин жетет жана басым РСтин түрдүү аймактарында жайгашат. Англис тили үчүн экинчи муундагы басым менен (3/2), экинчиси - биринчи муундагы басым менен кош муундуу РС (2/1), үчүнчүсү - үчүнчү муундагы басым менен төрт муундуу РС (4/3). Андан тышкары, макала, очерк сыяктуу жанрларда максималдуу жыш топто үчүнчү муундагы басым менен беш муундуу РС (5/3) жана биринчи муундагы басым менен үч муундуу РС (3/1) кездешет. Демек, публицистикалык стилдеги сейрек жыш структура беш муунга чейин жетет.

Ошентип, баптын жыйынтыгын төмөнкүчө белгилөөгө болот:

1. Фоностилистиканын өнүгүү этаптары белгиленип, кепти жаратуучу тыбыштык нормаларды англис жана кыргыз тилдериндеги коннотативдүү деңгээлдеги негизги аткарган функцияларын микросегменттик базасында изилдеп жана муун, сөз, фразалык каражаттар пайдаланылды.

2. Тыбыштардын добуштук уюштуруучу функциялары аныкталып изилдөөнүн практикасына кирген өзгөчөлүктөрү кептин сүйлөө речибиздеги коннотациялык функцияларды көрсөтүлүп, маанилик милдеттери белгиленди.

3. Кепти сегменттик жана суперсегменттин деңгээлинде изилдеп, алардын мелодикалык ыргактарын, басымдарын, интонациясын, темпин, тембрин, ритмикасын, рифмаларын, кыскасы кептин коннотациялык боекторунун кандайча уюшулуп, кандайча реализацияланышы белгиленди.

4. Кептин акцентуациясы, динамикасы, тынымдалуусу, ыргактын структуралары, тоналдык, фоникалык өзгөчөлүктөрү б.а. тыбыштардын кайталануусунун оң жана терс эмоциясы көрсөтсө алгандыгы, үндүү тыбыштын кайталануусу айрым бир кырдалда таарынычты көрсөткөндүгү супер сегменттик деңгээлде аныкталды.

5. Фоностилистикалык каражаттардын сүйлөө процессинде эффективдүүлүгү жогору экендиги жана андай каражаттарды кыргыз тилине которуу бир топ түйшүктөрдү жаратуу менен бирге функционалдык эквиваленттерин табуу бир топ кыйынчылыктарды жаратаары белгилүү болду.

«Контрастивдик лингвистиканын интерференциялык өнүттөрү» деп аталган IV бапта англис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонологиялык, фоностилистикалык системаларындагы интерференция кубулушу иликтенет.

4.1. Фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык каражаттардын интерференциясы.

Фонетикалык деңгээлде, лексикалык, фразеологиялык, морфологиялык жана синтаксистик деңгээлдерден айырмаланып, тыбыштык шайкештиктердин, айкаштардын жана интонациялык конструкциялардын туура айтылышы да интерференция жөнүндө бир топ маалымат берет. Интонация - чет тилди окутуунун эң кыйын аспекти. Сүйлөө кебинде интонацияга тиешелүү көп ката кетирилет.

Угуп кабыл алуу анализи үчүн түрдүү стилдеги англис тексттеринин интонациялык мүнөздөмөлөрү берилген. Англис тилинде муундун просодикасы фразадагы өзгөрүүлөрдү кабыл албайт, себеби фразанын просодикасына муундагы

басымдын таасири бул тилде минималдуу. Муундагы энергетикалык кыйшыктын модификациясы, муундун фраздагы жайгашы менен байланыштуу.

Фонетикалык интерференция негизинен эки багыт боюнча изилденет:

1) фонемалардын парадигматикалык түзүлүшүнүн тыгыз байланышы, алардын варианттары жана ички катыштары; парадигматикалык жол аркылуу интерференция кубулушу дифференциация боло электе, дифференциациядан ашканда, реинтерпретацияда, субституцияда пайда болору аныкталган;

2) синтагматика кубулушу аркылуу изилдөөдө фонемалардын биригүүсү жана алардын сүйлөө процессинин варианттарында пайда болушу да байкалган.

Тил өздөштүрүү процессинин алгачкы этабында ар түрдүү каталардын пайда болушу аныкталган. Окуп үйрүнүп жаткан тилдеги кабыл алынган тилдик көндүмдөр жана айрым алынган маалыматтар гипотетикалык көрүнүшкө көмөктөш болот. Билингвдердин сүйлөөсүндөгү каталар жалган аналогиянын натыйжасында фонетикалык окшоштуктун негизинде, сегменттик жана просодикалык бирдиктеги каталардын бирикмеси болушу мүмкүн. Кетирилген каталар кыргыз жана англис кебинде басымы жок үндүүлөрдү бөлүүдө жана басымдын биринчи муунга сөздү бөлүштүргөндөй эле созулма жана кыска үндүүлөрдү өтө узартып айтуунун негизинде пайда болот.

Ички интерференция сандык жана сапаттык жактан 2Тде өзгөрүүгө кириптер болот. Тилди үйрөнүү бул активдүү процесс жана жаңы тилди өздөштүрүүдөгү гипотеза жана билингвдин кеткен каталары ушул процесстин көрүнүшү деп далилденет. бардык өзгөрүүлөр өздөштүрүлүп жаткан тил системасындагы ката гипотеза катары кабыл алынат. Ошол себептен 2Тде кеткен катаны 1Тде сүйлөгөн окуучунун кетирген каталарына салыштырууга болбойт. Окуучу өз тилин билип жана өзү билбегенден билүүгө өтөт, 2Тди окууда 1Тден 2Тге өтөт. Белгилүү тилчи В. А. Виноградовдун айтуусуна таянып төмөнкүчө тыянак чыгарса болот: канчалык ички тилдин интерференциясы күчтүү болбосун 2Тдин моделине таянса, 2Тди өздөштүрүүдө да, тилдердин бири-бирине тийгизген таасири чоң. Бирок эки тилди билген инсанда 1Тдин системасын эске ар дайым тутушу талапка ылайык.

Эксперименталдык ыкма менен изилдөөнүн жыйынтыгы эки тилдин өнүгүшүндөгү көз караштар боюнча 2Тдин айланасында жүргүзүлүшү керек. Эксперименттин жыйынтыгы көрсөткөндөй, окуучулардын кабыл алуусуна өбөлгө түзүүчү материал түзүлүшү керек.

Эксперименттик материалдын көлөмү жана түзүлүшү изилдөөнүн максатына жана экспериментке катышып жаткандыктын санына жараша болуш керек. Эң бир маанилүү шарттардын бири болуп тилдик материалдардын бири-бирине жакындашы болуп саналат. Билингвдин англис тилинин фонетикалык мүнөздөмөсүн жана өзгөчөлүктөрүн табуу, өтө туура жана продуктивдүү жол болуп саналат. Билингвдин кебиндеги фонетикалык мүнөздөмө 2Тди сегменттик жана суперсегменттик (просодикалык) деңгээлде изилдөө болуп саналат.

4.2. Англис тилиндеги фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык каражаттардын интерференция шартында сегменттик жана суперсегменттик жактан уюшулушу.

Бул бап билингвдердин ката сүйлөшүндөгү англис сөздөрүн имитациялоого жана эксперименттин окуу сегменттик уюшулушун лингвистикалык жактан интерпретациялоого арналат. Изилдөөнүн синтагмалык бөлүгү сөз бирдиктеринин сегменттик жана суперсегменттик касиеттерин камтыйт.

Сегменттик деңгээлдин уюшулушунда сөздүн ролу анчейин деле олуттуу эмес. Суперсегменттик деңгээл бир тилде бир башка, экинчисинде башка болот.

Билингвдердин сегменттик деңгээлдеги катасы 25 информанттын айтуусунда топтолгон материал аркылуу изилденди. Маселен, тыбыштарды айтуунун негизинде сөздүн тыбыштык структурасында толук палатализация кубулуш байкалат: [i:v'n'in], [i:vənin], evening, [difikəlt] difficult, ['t'eik'in] taken, ['difnit] definite, ['seven] seven, [ant'ʃipeijn] anticipation, [distribʃən] distribution, [artifi□əl] artificial, [sentlimenteliti] sentimentality. Англисче сөздөрдү айтууда орфоэпиялык нормалардан чегинүү арбын. Толук эмес палатализация кубулушу көбүрөөк кезигет: [grasp'it] grasped, [maunt'in] mountain, [teikn] taken, [perentəs] parents, [felou] fellow, [hospitəl] hospital, [ti:ʃə] teacher, [stju:dents] students, [pa:ti] party, [twenti] twenty. Мындай кубулуш кыргыздардын орусча сүйлөөсүндө да жыш байкалат. Веляризация кубулушу палатализацияга караганда азыраак кездешет. Мисалы: ['parants] -parents, [ig'no:ra:nt] - ignorant, [a:'pron] - apron, ['a:gust] -august.

Эксперименттен алынган маалыматтарда кыргыз тилиндеги сингармонизм эрежесинин англис сөзүнүн структурасына болгон таасири бир катар мисалдарда сакталганы байкалат. Бирок сингармонизм эрежеси интерференция пайда кылуучу факторлордон эмес жана бул кубулушка кабылган англис сөздөрүнүн реализациясы бардык сынак реализациясынын 3 пайызына гана жакынын түзөт. Төмөнкү сөздөрдү айтууда палатализация кубулушу орун алат: teacher [ti:ʃə] ордуна [ti:tʃə] (15); frequency [fri:kvensi] ордуна [fri:kwensi] (10); parents [perentəs] ордуна [pɛərənts] (10); [sevin], seven [seven] ордуна [sevn] (8); emergency [imö:3ens] ордуна [imæ3ens] (3) [imz:d3əns] ; students ордуна [stjudentes] [stju:dənts] (4) келет.

Синтагмалык интерференциянын динамикасы 6 этаптуу эксперимент аркылуу англисче үнсүздөрдүн палатализациясы туруктуу келип, эпентезалык тыбыш консонаттык айкаштардын соңунда пайда болору аныкталды.

Синтагматикалык интерференция типтеринин динамикасы

Интерференция типтери	Алгы этап	1 этап	2 этап	3 этап	4 этап	5 этап
Палатализация	+	+	+	+	(+)	(+)
Веляризация	+	+	-	-	-	-
Лабиализация	+	+	-	-	-	-
Протеза	+	+	-	-	-	-
Эпентеза (башы)	+	+	+	-	+	-
Эпентеза (ортоңку)	+	+	+	+	-	-
Эпитеза	+	+	-	-	-	-
Синкопа	+	-	+	+	-	-
Апокопа	+	+	-	-	-	-
Эпентеза (акыркы)	+	+	+	+	+	+

Интерференция шартында англис сөзүнүн акценттик-ритмикалык структурасы да кызыктуу маалыматтарды ичине камтыйт. Тактап айтканда, сөздүн акценттик-ритмикалык структурасындагы интерференциясынын динамикасын экспериментте изилдөө парадигматикалык жана синтагматикалык планда өзүнүн структуралык өзгөчөлүктөрү бар жана алар бул изилдөө иштин максаттары жана маселелери менен байланышат.

Имитация кубулушу.

1. Англисче сөздүн басымдык-ритмикалык түзүмүнүн бир аз бөлүгү имитация аркылуу калыптанары такталган. Туура эмес айтуу көбүнчө аудиторлордун басымды туура көрсөтө албагандыгы менен шартталат.

2. Англисче сөздү окуганда информанттар ар түрдүү морфологиялык түзүлүштүн биринчи муунунда башкы басым менен басымдык-ритмикалык түзүлүштүн чоң варианттуулугун эксперименттин бардык этаптарында болорун аныкташкан. Тактап айтканда, бардык этапта төрт константтык түзүлүш сакталат. Улам кийинки этапта акыркы муундун мүнөзү вариацияланып, анын сан-сапаты модификацияланат. Сөздүн басымдык-ритмикалык түзүлүшүнүн толук калыптанышынын мисалдары сөздүнжалпы фонетикалык мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн негизинде жүргүзүлөт. Ката айтылыштын тез азайышы жана мүнөзү үчүнчү жана бешинчи этаптарда интерференция кубулушунун таасиринде сөздүн коммуникативдик натыйжасын төмөндөтүп көрсөтөт.

3. Англисче татаал сөздөрдүн негизги эмес жана башкы басым менен айтылышында бардык үч этаптарында константтык үндүү басымдык-ритмикалык түзүлүшү табылган. Үн түзүлүшүнүн экөө ката экендиги аныкталган, биринчисинде алгачкы муунда англис тилиндеги негизги эмес басымдын деңгээлин аныктаган. Англис тилиндеги сөздөрдүн муунга бөлүнүшү басымдын негизинде болот. Сөздөрдүн толук калыптанышынын мисалдары сөздүк бирдиктердин фонетикалык мүнөздөмөлөрүнө ылайык келет жана сөздүн басымдык-ритмикалык түзүлүшүнүн калыптанышы татаал экендиги дагы бир жолу далилдейт.

Изилденип жаткан интерференциялык кубулушта негизги эмес басымдын мааниси да кандайдыр бир орунду ээлейт. Эксперименттин бардык аткарылыштары информанттар тарабынан жакшы кабыл алынган жана коммуникацияга тоскоол болгон эмес. Угуу процессин жеңилдетүүчү фактор катары сөздөгү башкы басым чоң ролду ойнору далилденди.

4. Англис тилиндеги сөздөрдүн басымдык-ритмикалык түзүлүшүнүн калыптанышына басымдын семантикасы негизги дистинктор катары эсептелет. Эксперимент материалында интерференция кубулушу сөздүн просодикалык модификациясынын динамикасына түздөн түз таасирин тийгизет.

Изилдөөдө кептин акустикалык параметрлерине кылдаттык менен көңүл бурулган, себеби параметрлерди корректтүү салыштыруу интерференттик кептин ар түрдүү этабында ар кандай байкалгандай көрсөткүчтөрдү берген.

Сөздөрдүн, муундардын созулушунун нормалдуу көрсөткүчтөрү сөз санына жараша сегмент монофтонгдордун жана кууш монофтонгдордун, дифтонгдордун, сегменттердин «Ү+сонордук», басымдуу муундардын саны менен тыгыз байланыштуу экендиги дагы бир жолу далилденген.

Алынган объективдүү маалыматтардын ар түрдүү деңгээлдеги жана ар түрдүү параметрлери, ар түрлүү сегменттин көрсөткүчтөрү диктор-англичандардын жана кыргыз-дикторлордун айтуусунда төмөнкүчө параметрлер негизинде каралган:

- басымдуу үндүүлөрдүн кабыл алынуусу (ачык, ачык эмес);
- басымдуу муунда сегменттердин айтылуу тактыгын белгилөө;
- басымдуу муундун;
- сөздүн тутумунда үндүүлөрдүн созулушунун мааниси;
- сөздүн тутумунда үнсүздөрдүн созулушунун мааниси.

Анализденип жаткан материалдар үч просодикалык мүнөздөмөнүн жыйынтыгынан чыккан жана ар түрдүү типтеги муундарда үндүүнүн тутуму.

Просодикалык мүнөздөмөлөр (көбүнчө созулуп жана интенсивдүү айтылышы) муундун, сөздүн, фразанын анализдеринин жыйынтыгы болуп эсептелет.

Ошентип, АД менен КДдун айтуусунда басымдуу муун басымсыз муунга караганда көбүрөөк созулары менен айырмаланат. Ушул жерде АД менен КДдун айтуусуна бир топ окшоштуктар бар экендиги байкалган. Алардын ортосундагы айырмачылыктар басымдуу жана басымсыз муундардын орточо созулушунун ортосунда ал санга жараша болгон. Интерференттүү кепте бул өзгөчөлүктөр англис тилин алып жүрүүчүлөргө караганда көбүрөөк байкалган, себеби басымдуу жана басымсыз муундардын орточо созулушу КДда АДго караганда көбүрөөк санда болгон. Фразада жана текстте басымсыз муун созулушу менен айырмаланат. Муундун созулушу басымдын көрсөткүчү эмес жана ал муундун компонентин түзгөндөрдүн санынан жана сапатынан көз каранды.

4.3. Кыргыз тилиндеги фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык каражаттардын интерференция шартында сегменттик жана суперсегменттик жактан уюшулушу.

Кыргыз тилиндеги интерференцияны изилдөөгө багытталган эксперимент курамына имитация (окшоштуруп айтуу) кубулушун ишке ашырган ар түрдүү сөздөрдү, фразаны жана текстти камтыйт. Эксперименткетандап алынган материалдар көлөм жактан кеп агымындагы интерференцияны ачып берүүгө зарыл жана жетиштүү деп табылат. Эксперимент угуу, кабылдоо жана окуу амалдары аркылуу ишке ашырылат да, анда кетирилген каталар белгилүү типтер боюнча бөлүштүрүлүп, алар толук жана толук эмес өзгөрүү, реинтерпретация, алмаштыруу кубулуштары аркылуу териштирилет.

Экспериментте кыргыз тилинин фонемалар курамы толук камтылган жок. Билингвдердин айтуусунда кыйынчылык туудурган учурлар тыбыштарды жана сөз башында, сөз ортосу жана сөз соңунда келген үнсүз+үнсүз тибиндеги айкаштарды камтыйт. Эксперименттин алгачкы этабында угуу жана кайталап айтуу учурунда көбүнчө ката кетирүү жана толук эмес айырмалоо кубулушу, а.а. созулма үндүүлөрдүн узагыраак айтылышы көп кездешет. Мисалы: ууга чыгуу [u:gl tʃigu:], туура [tu:ra] - туура айтылыштар. Бул сөздөрдө созулма [u:] жаңылыш кыска айтылган: [ugl tʃigu:], [tura]. Кыргыз тилиндеги созулма [a:] тыбышын билингвдер жабыгыраак кыска [ʌ] же жарым созулма [a:] тыбышаркылуу айтышкан. Мисалы: таап алды [ta:p aldi] - [tʌpaldi]. Аудиторлордун маалыматтары боюнча, өйдөкүдөй элекөрүнүшсозулма [o:] [a:] фонемаларыныартикуляциясында да орун алат. Мисалы: коон [ko:n] - туура айтылышы, [kɒn] - туура эмес айтылышы. Кыргыз [i:] фонемасы айтылышында кыска жана жарым созулма тыбыш. Мисалы: иий (сырдык сөз) - [i:j] – туура айтылышы, [iə] – туура эмес айтылышы. Имитация кубулушунда билингвдердин [z:] фонемасын айтуусунда ар кандай кыйынчылыктуудурат. Мисалы: төө - [tʃ:] - туура айтылышы, [tə:] - туура эмес айтылышы. Жогоруда көрсөтүлгөн созулма тыбыштарды айтууда экспериментке катышып жаткандар ар түрдүү варианттарды беришти.

Кыргыз тилинде эрин-тишчил [f] жана [v] фонемалары четсөздөрдө гана колдонулат. Ушундан улам экспериментке катышкандар аларды кээде [b] жана [p] тыбыштары менен алмаштырууга жол беришти. Мисалы: Фрунзе - [pʁunzə], волейбол- [bɔleibɔl] ж.б.

Кыргыз тилиндеги каткалаң [p], [t], [k] фонемалары дем чыгарбай айтылат. Мисалы: таш [tʌʃ] ; кант- [kʌnt], кел- [kelʰ] сөздөрүнүн ичинен кант сөзүндө [k] тыбышы жоон түпчүл үнсүз, себеби арткы катардагы үндүү менен катар келип

айтылды. Ал эми келсөзүндө [к'] ичке артчыл үнсүз, себеби алдынкы катардагы үндүү катардагы үндүү менен катар келип айтылды.

Экинчи этаптын натыйжаларын биринчи этап менен салыштырганда туура эмес айтылыштардын проценти алдаканча азайганын жана бул процесс дифференциация эмес реинтерпретация аркылуу ишке ашканын көрөбүз. Көптөгөн катарлар [з:], [u:] созулмаларында орун алат. Дегинкисин, кыргыз тилинде дифтог жердигинен жок, тек гана говорлордо кездешет. Маселен, Талас өрөөнүндө ооба сөзүнүнордуна ие деп айтышат.

Дифференциация кубулушуна кабылбаган созулма үндүүлөр билингвдер үчүн негизги катасы деп эсептелет. Созулма [u:] үндүүсүн айтууда 20-25%, [i] ни айтууда 20%, [a:] ны айтууда 20-25% ката кетирилсе, эң көп 30-35% ката [o:] ну айтууда илген. Мурунку этаптагыдай эле [з:] ну айтуу көптөгөн катарлар менен айтылат. Кыска үндүүлөрдү айтууда субституция көп кезигет. Мисалы: 20% [æ] жабык [e] менен айырмашталат, ачыгыраак [ɛ] 15% жана [a] 10% субституция болот. [i] же [i:'] же болбосо [i:] 10%, [o] [o:] 20% гипперкоррективдүү деп табылат.

Аудиторлордун маалыматтары боюнча, билингвдердин кебинде созулма үндүүлөрдүн айтылышы ириде ар кандай жетишпегендиктен пайда болгон. Бул этаптагы катарлар, толук эмес дифференциация созулуунун негизин түзөт. Мисалы: коон [ко:n] - [kon]. Мында [o:] фонемасы толук эмес дифференциациянын натыйжасында кыска [o] фонемасы аркылуу айтылды.

Ошентип, парадигматикалык деңгээлде билингвдер тарабынан кыргыз үндүүлөрүнүн ката айтылышы кыргыз тилинин нормаларына жакындаганын далилдейт. Угуп кайра айтуунун сапаты кабылдоонун сапатына жараша болору айкын. Кыргыз кебинин динамикасында аудиторлор кетирген катарлардын азайышы алгы жана биринчи этаптан баштап бешинчи акыркы этапка чейин улам айырмаланат. Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн i+a, u+a, i+ä болуп биригиши, булардын ядросу жана «тайгак» элементи глайдсыз жана ал сөздөгү сингармонизм эрежеси аркылуу түшүндүрүлөт. Ал эми интерференциялык катарлардын негизгиси болуп фонологиялык созулма монофтонгдордун толук эмес дифференциациясы эсептелет. Субституция кубулушу эксперименттин бүт этаптарында сакталат жана биринчи тилдин интерференттик таасиринде ишке ашат.

Кыргыз-диктордун кебиндеги тилдин артикулятордук активдүүлүгүнүн төмөн болушу, өзгөчө вертикалдуу позициясы, интерференттүү үндүүнүн тутумунда өзгөчө байкалат. Кыргыз тилинде үндүүнүн сапатына аны тегеректеп турган үнсүздөрдүн таасир бериши аз байкалат, ошол себептен интерференттүү англис үндүүсүнүн сүрөтү үзгүлтүксүз, монотондуу, интенсивдүүлүктүн көрүнүктүү өзгөрүүсүз тилдин кандайдыр бир тутуму болуп берилет.

Просодикалык параметрлер боюнча айырмачылыктардын берилген деңгээли динамикалык мүнөзгө ээ жана ал 2Тди үйрөнүү деңгээли кандайча болорун түшүндүрөт. Эксперименттин жыйынтыгы көрсөткөндөй, мындагы айырмачылыктар интерференттик кепти изилдөөнүн беш этабында тең сакталат. Демек, бул билингвдердин интерференттик кебинде муун жана үндүүлөрдүн просодикалык мүнөздөмөлөрүндөгү мыйзам ченемдүүлүктөр бар экендигин далилдейт.

4.4. Тектеш эмес тилдердеги фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык каражаттардын интерференция шартында сегменттик жана суперсегменттик жактан уюшулушу.

Кыргыз-англис билингвизм шартында үйрөнүлүп жаткан экинчи тилдин түзүлүшүн изилдөөдө 1Тдин таасиринде келип чыккан интерференция 2Тде айтылган

кептин негизинде жүргүзүлөт. Интерференциянын темпи динамикалык түрдө өнүгөт да, кептин түзүлүшү жасалма билингвизм шартында көп тепкичтүү жана белгилүү максатка багытталган кубулуш деп табылат.

2Тдеги кептин интерференттик каталары 1Тдин фонологиялык системасынын таасиринин жыйынтыгы жана 2Тдин фонологиялык системасына тийгизген таасиринин негизинде келип чыгат. Интерференция кубулушу билингвизм системасынын карым-катышынын функциясы жана алар артикуляциялык базалар менен тыгыз байланышат. Эки тилдин артикуляциялык базанын негизинде 2Т системасы фонетикалык түзүлүшкө ээ болот жана 2Тди үйрөнүүнүн ар бир конкреттүү этабына дал келет.

Жасалма эки тилдүүлүк шартында 2Тдин системасын үйрөнүп жаткан билингвдерге мүмкүнчүлүгүнө жана тилдик артикуляциялык базасына жараша шарт түзүлөт. Кыргыз окуучуларынын англис кебиндеги фонетикалык системанын касиеттерин үйрөнүү өз ара катыштагы эки тилдин контарстивдүү фонетика-фонологиялык өзгөчөлүктөрү менен шартталат. Тыбыштык системанын калыптанышы фонемалардын курамына жана ички байланыштарына, айкашуу эрежелерине жана дистрибуциясына, муун жана сөздүн фонетикалык түзүмүнө, сөздүн просодикалык түзүлүшүнө (кыргыз тилиндеги сингармонизм, англис тилинде басым), эки тилдин ритмика-мелодикалык өзгөчөлүгүнө жана алардын конвергенттүү же дивергенттүү мүнөзүнө жараша болот.

Фонологиялык системанын 1Тге тийгизген таасири эксперименттин бүт этаптарында сакталат. Кыргыз окуучулардын айтуусунда англис үндүүлөрү сапаттык жагынан бир типтүү, көтөрүлүшү, созулушу жана тизмеги боюнча модификацияга азыраак дуушар болот. Бул көрүнүш англис тил ээсине салыштырмалуу орун алат. англисче үндүүлөрспектри кыргыз окуучуларынын айтуусунда жана билингвдердин кебинде тилдин вертикалдуу абалдагы кыймылы азыраак экенин, арткы катардагы англис үндүүлөрүнүн артикуляциясы айрым учурларда алдыңкы катар менен алмашыларын көрсөтөт. Интерференттүү үндүүнүн динамикалык тутумунун вариативдүүлүгү муундун деңгээлинде, эталондуу динамикалык тутумдун фонунда жана англис муунунун динамикалык моделдерин айтууда да англис тилинин нормасына жакындоо тенденцияларында байкалат.

Ошентип, көп учурда интерференттүү айтымда динамикалык пик үндүүнүн аягында байкалат да, ал поствокалдуу үнсүздүн катарына өтүү деңгээлине жакындайт. Динамикалык пиктин мындай жайгашышы үнсүздүн поствокалдуу үндүүнүн негизинде интерференттүү англис муунунун айтылуусунда күчтүү типке айланарын белгилейт. Үндүүнүн гиперкоррективдүүлүгүнүн эсебинен жана алардын созулушунун негизинде энергиянын эки чокулуулугу пайда болот. Поствокалдуу англис үнсүзүнүн кыргыз тилине жакыныраак кылып айтылышы жана ошону менен бирге англис тыбышынын күчтүү айтылышы жана ал көрүнүш кыргыз окуучуунун англис кебиндеги муундун айтылуусундагы энергиянын туура эмес бөлүнүштүрүлүшүнө алып келери такталды. Кептик чынжырда басымдуу муундардын пайда болушу деформацияланган кептин динамикалык тутумунда интерференция кубулушунун ритмикалык мүнөздөмөсүнө таасирин тийгизет.

Билингвдердин англисче кебиндеги фонетикалык каталарга эксперименттин ар этабында потенциалдуу интерференцияга жана англис-дикторлордун айткан кебине контарстивдик планда анализ жүргүзүлдү.

Билингвдердин англис сөздөрүн кабыл алуусу

Диктор	Баллдар	Эксперименттин этаптары жана информанттар тобу				
		I 1-топ	II 2-топ	III 3-топ	IV 4-топ	V 5-топ
А	3	515	833	966	1133	1254
К	2	1187	1318	1375	1334	1317
А	1	689	573	575	478	285
К	0	608	322	212	137	129

1-этапта англичан-информанттын милдети кыргыздардын англисче кебинин фонетикалык түзүлүшүнө баа берүү эле. Эксперименттин жыйынтыгы: 29 сөзгө 40тан 50гө чейинки балл берилген. Эң жогорку балл - 100, төмөнкү балл – 76 болсо, айырмасы $105-76=29$ баллды түздү. Айрым сөздөрдүн 68%не 40-70ке чейинки балл берилген.

Эксперименттин 2-этабы: эң жогорку балл 80 (clear) жана ар бир сөзгө «Change» - 90 балл берилген. 70ке жакын сөздүн баллы 40-80- чейин жеткен, б.а. 86%ти түзгөн. 2-этапта баллдар 80-86 түзүшкөн. Көбүнчө баллдын жыйынтыгы 1-этаптын жыйынтыгынан төмөн же ага болду.

3-этаптын жыйынтыгы: көпчүлүк сөздөргө 70-80ге чейинки баллдар берилген. Айрым сөздөрдүн баллы 90-92 болгон. Сөздөрдүн 70%тей баллы 2-этаптын бардык баллынан жогорку көрсөткүчтү берген.

4-этаптын жыйынтыгы: сөздөрдүн көпчүгүнө 70-80ге чейинки балл берилген. 80-95ке чейинки баллга жетишкен сөздөрдүн саны көбөйгөн. Сөздөрдүн 70%инин жыйынтык баллы 3-этапка караганда жогорулаган.

5-этаптын жыйынтыгы: көп (30) сөзгө 80-85 балл, айрымдарына 70-75 балл, бир нече сөзгө 90 балл берилген. Сөздөрдүн көпчүлүгү 70%ке, 70-75 баллга ээ болушкан. Эң жогорку баллдын айырмасы 10 баллды түзгөн.

3-этапты 1-этап менен салыштырганда 90% баллдын жогорулашы байкалат. 5-этапта жогорулоо 3-этапка караганда 80%ти түзгөн. 5-этапта 1-этапка караганда дээрлик 90%ке жогорулоо аныкталган. Алынган баллдарды эксперименттин этаптары боюнча бөлүштүрсөк, 2 англичан-информанттын баалоосу боюнча 2 кыргыз-диктордун жана 40 кыргыз студенттин сөзүн анализдөөдө беш этаптын жүрүшүндө 200 жооп алынган.

Ошентип, диссертациялык иште тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык түзүмдөрү контрастивдик лингвистикалык өңүттөн алгач ирет эксперименттик фонетиканын объективдүү ыкмалары аркылуу иликтөөгө алынып, эки тилдин фонемалар курамында, акустика-артикуляциялык базасында, фонотактикасында, муун жана интонациялык түзүмүндө, фономорфологиялык жана интерференциялык кубулуштарында, фоностилистикалык жүйөсүндө орун алган окшоштук менен айырмачылыктар ар тараптан ачып көрсөтүлдү.

Жалпы жыйынтык:

1. Фонетика-фонология боюнча: үндүүлөрдө курам жактан дал келбеген фонемалардын арбындыгы; артикуляциялык жактан англисчеде сүйлөө органдарынын күчтүү, кыргызчада алсыз чыңалып айтылышы; кыргыз тилинде жоон-ичке үндүүлөрдүн эрин катышып айтылышы, англисчеде артчыл үндүүлөрдүн гана мындай касиетке ээ болушу; кыргызча кыска-созулма үндүүлөрдүн, англисче дифтонгдордун көптүгү; кыргыз тилинде англисчеге караганда тил алды үндүүлөрдүн

артка тартыңкы, тил арты үндүүлөрдүн алга жүткүнүңкү абалда айтылышы; тилдин горизонталдык жана вертикалдык кыймылынын англис тилинде кыргызчага караганда алдаканча активдүүлүгү; үнсүздөрдө курам жактан өз ара шайкешпеген фонемалардын басымдуу болушу; сан жагынан англисче үнсүздөрдүн көптүк кылышы, кыргызчада келегей [θ], [ð], [ɾ] фонемаларынын жоктугу; англис тилинин артикуляциялык базасында кыргыз тилине караганда сүйлөө органдарынын күчтүүрөөк чыңалып айтылышы; тилдин учу менен ооз резонаторунун алдыңкы бөлүгүнүн англис тилинде, тилдин учу менен ооз резонаторунун арткы бөлүгүнүн кыргыз тилинде дээрлик активдүү болушу; аспирация, палатализация кубулуштарынын англис тилинде күчтүү өнүккөндүгү; фонотактикада үнсүз+үндүү, үндүү+үнсүз тибиндеги айкаштарда эки тилдин кескин айырмачылыктары; кыргыз тилинде үндүүлөрдүн үнсүздөргө күчтүү таасир этиши, сөздүн сингармонизмге баш ийип, үндүү жана үнсүз тыбыштардын үндөшүп же жоон, же ичке айтылышы, англисчеде сөздүн акценттик-ритмикалык түзүмү басым менен уюшулушу; муундун өзөгүн үндүүлөр түзүшү; англисчедемындай касиет уяңдар үчүн да мүнөздүү болушу; муундун V, CV, CVC, VC типтеринин толук шайкештиги; англисчеде жабык муундуу, кыргызчада ачык муундуу сөздөрдүн басымдуулугу; морфема менен муундун жиги эки тилде ар башкача болушу; англисчеде бир муундуу жана эки морфемалуу сөздүн көптүгү, кыргызчада анын жокко эсе экендиги; аспирация, палатализация кубулуштарынын англис тилинде күчтүү өнүккөндүгү; эки тилге бирдей мүнөздүү ассимиляция, аккомодация кубулуштарында, тыбыштын түшүп же кошуп айтылышында айырмачылыктардын мол экендиги; артикуляциялык базада эң негизги өзгөчөлүк - тыбыштарды айтканда англис тилинде сүйлөө органдарынын күчтүү чыңалышы, кыргыз тилинде, андан айырмаланып, сүйлөө органдарынын дээрлик алсыз чыңалышы. Бул жана ушул өңдүү башка өзгөчөлүктөрдүн көчмөндөр маданиятынын өкүлү болгон кыргыздардын артикуляциялык базасы менен отурук маданияттын өкүлү болгон англичандардын артикуляциялык базасынын ортосундагы эң олуттуу айырмачылык деп каралуугатийиш экендиги.

2. Фоностилистика боюнча: фоностилистиканын өнүгүү этаптарынын белгилениши, кепти жаратуучу тыбыштык нормаларды англис жана кыргыз тилдериндеги коннотативдүү деңгээлдеги негизги аткарган функцияларын микросегменттик базасында изилдениши жана мында муун, сөз, фразалык каражаттардын пайдаланылышы; тыбыштардын добуштук уюштуруучу функцияларынын аныкталышы, изилдөөнүн практикасына кирген өзгөчөлүктөрү сүйлөө кебииндеги коннотациялык функциялардын көрсөтүлүшү, алардын маани жактан аткарган милдеттеринин белгилениши; кептин сегменттик жана суперсегменттик деңгээлдеринин изилдениши, алардын курамындагы ыргак, басым, интонация, темп, тембр, ритмика, рифма сыяктуу каражаттар менен кептин коннотациялык боекторунун уюшулуш өзгөчөлүктөрүнүн белгилениши; кептин акцентуациясы, динамикасы, тынымдалуусу, ыргактын структурсы, тоналдык, фоникалык өзгөчөлүктөрү, тыбыштардын кайталанышы өңдүү фоностилистикалык каражаттар аркылуу оң жана терс эмоциянын туюнтулушу, үндүү тыбыштын кайталанышы аркылуу белгилүү бир кырдаалда таарынычты бейнелеш, булардын суперсегменттик деңгээлде аныкталышы; фоностилистикалык каражаттардын сүйлөө кебинде эффективдүүлүгү жогору болушу жана англисчедеги мындай каражаттарды кыргыз тилине которуу бир топ түйшүк жаратары, алардын функционалдык эквиваленттерин табуу жагы да бир топ кыйынчылык туудураары белгилениши.

3. Интерференция боюнча: эки тилдин фонетика-фонологиялык системасы менен артикуляциялык базасынын контрастивдик анализи жасалма билингвизм шартында ишке ашуучу интерференция кубулушун божомолдоого, анын себептери менен натыйжаларын аныктоого, информанттардын кебинин калыптаныш этаптарын, кетирилген каталарын териштирүүгө илимий өбөлгө түзөт; артикуляциялык база артикуляциядан интонацияга чейинки бардык фонетикалык процесстерди ичине камтыйт; кыргыз жана англис тилдеринин алкагында түзүлгөн жасалма билингвизм шартында 1Тдин таасиринде 2Тде келип чыккан интерференция кубулушун изилдөө 2Тдеги айтымдын негизинде жүргүзүлдү. 2Тдеги кептин интерференттик каталары 1Тдин фонологиялык системасынын таасиринин жыйынтыгы жана 2Тдин фонологиялык системасына тийгизген таасиринин негизинде келип чыгат. Интерференциянын типтери менен детерминерлештирилген жана өз ара катыштагы тилдердин системаларынын элементтеринин биригишинин негизинде пайда болот; эксперименттин ар этабында интерференция төмөнкүдөй типтер менен мүнөздөлөт: а) толук эмес дифференциация, б) толук дифференциация, в) реинтерпретация, г) субституция, д) гиперкоррекция ж.б. Кыргыздардын англисче кебинин сапаты ар этапта ар башкача болуп, ал кептин сапаттык модификациясы менен байланышары дагы бир жолу далилденди. Поствокалдуу англис үнсүзүнүн кыргыз тилине жакыныраак айтылышы жана англис тыбышынын күчтүү айтылышы кыргыз окучуунун англис кебиндеги муундун айтылуусунда энергиянын туура эмес бөлүштүрүлүшүнө барып такталды. Билингвдердин текстти окуусунда кептин интонациясы синтагмалардын санына жараша болот жана алардын интонациясы англичандардын окуусуна жакындайт, басымдуу жана басымсыз муундардын дистрибуциясы логикалык паузалардын болушу менен такталат. Интерференциялык материалдардын контрастивдүү анализи жана акустикалык эксперименттин жыйынтыгы, бул материалдардын тил ээси тарабынан бааланышы англис тилин изилдөөнүн объекти жана сүйлөшүүнүн негизи болуп саналат. Кептин сегменттик жана просодикалык түзүлүшүнүн спецификасы 2Тде жасалма билингвизм шартында үйрөтүлүп жаткан тилдин системасы 1Тдин системасын басат. Чет тилде туура сүйлөө механизмдин түзүүнүн татаалдыгын жана көп аспектүүлүгүн билүү, 2Тдин фонетикасын окуп үйрөнүү, тилдик жождордо көп убакытты талап кылган эн маанилүү аспект. Угулган кепти кабыл алуу, чет тилди өздөштүрүп сүйлөө чоң аракеттерди талап кылат. Фонологиялык угууну, кабылдоону машыктыруу 2Тди үйрөтүүнүн бүт этаптарында маанилүү болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктары төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

Монографиялар:

1. Кадырова, Ш. Сонанты кыргызского языка (в сопоставлении с английским) [Текст] / Ш. Кадырова. – Бишкек: Илим, 1993. – 190 с.
2. Кадырова, Ш. Англис жана кыргыз тилдеринин контрастивдик фонетикасы [Текст] / Ш. Кадырова. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 343 б.

Окуу китептер:

1. Кадырова, Ш. Англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы [Текст]: Кырг. Респ. БИ министрлигинин «гриф» белгиси менен / Ш. Кадырова. – Бишкек: Бийиктик, 2002. – 112 б.
2. Кадырова, Ш. Англис тилинин фонетикасы (теориясы, практикасы) [Текст]: Кырг. Респ. БИ министрлигинин «гриф» белгиси менен / Ш. Кадырова. – Бишкек: Бийиктик, 2018. – 385 б.

3. Кадырова, Ш. Чет тилдерди ошол тилде сүйлөп окут [Текст] / Ш. Кадырова, Ш. С. Тулеева, Ч. Абдраева. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 203 б.

4. Кадырова, Ш. Индивидуальный стиль автора (на основе рассказов американских писателей Э. Хемингуэя и О. Генри) [Текст]: учеб. пособие для студентов / Ш. Кадырова, Ч. К. Найманова. – Бишкек: [б.и.], 2009. – 120 с.

Илимий макалалар:

1. Кадырова, Ш. Сравнительно-сопоставительные исследования системы согласных в киргизском и английском языках [Текст] / Ш. Кадырова // Тюркология-88: тез. докл. и сообщ. V Всесоюз. тюркол. Конф. (7-9 сент. 1988). – Фрунзе, 1988. – С. 363-364.

2. Кадырова, Ш. Kyrgyz women education and the study of foreign languages at I. Arabaev Pedagogical University [Текст] / Ш. Кадырова // Образование и женщина: докл. и тез. Междунар. науч. конф. – Бишкек, 1996. – С. 31-33.

3. Кадырова, Ш. Экспериментально-фонетический анализ носовых сонантов (на материале английских переводов) [Текст] / Ш. Кадырова // Сборник науч. тр. ин-та мировых яз.; Кырг. гос. пед. ун-т им. И. Арабаева. – Бишкек, 1997. – Вып. 2. – С. 313-315.

4. Кадырова, Ш. Сопоставление некоторых фонетических явлений кыргызского и английского языков [Текст] / Ш. Кадырова // Проблемы и перспективы развития пед. образования в современных условиях. Междунар. конф. Кырг. гос. пед. ун-т им. И. Арабаева. – Бишкек, 1997. – Т. 2. – С. 46-50.

5. Кадырова, Ш. Контрастивный анализ в преподавании иностранного языка (английский) в кыргызской аудитории [Текст] / Ш. Кадырова // Сборник науч. тр. ин-та мировых яз.; Кырг. гос. пед. ун-т им. И. Арабаева. – Бишкек, 1999. – Вып. 2. – С. 313-319.

6. Кадырова, Ш. Numerals in the English and Kyrgyz languages [Текст] / Ш. Кадырова // Сборник науч. тр. ин-та мировых яз.; Кырг. гос. пед. ун-т им. И. Арабаева. – Бишкек, 2000. – Вып. 4. – С. 37-39.

7. Кадырова, Ш. Англис тилиндеги (жарылма) үнсүздөрдү кыргыз аудиторияда окутуунун айрым маселелери [Текст] / Ш. Кадырова // Сборник науч. тр. ин-та мировых яз.; Кырг. гос. пед. ун-т им. И. Арабаева. – Бишкек, 2002. – С. 31-33.

8. Кадырова, Ш. К проблеме интерференции родного (кыргызского, русского) языков в изучении иностранного (английского) языка [Текст] / Ш. Кадырова // Сборник науч. тр. ин-та мировых яз.; Кырг. гос. пед. ун-т им. И. Арабаева. – Бишкек, 2002. – Вып. 6: К 50-летию им. И. Арабаева. – С. 128-136.

9. Кадырова, Ш. К вопросу о теоретических основах обучения устной речи студентов-билингвов [Текст] / Ш. Кадырова // Сборник науч. тр. ин-та мировых яз.; Кырг. гос. пед. ун-т им. И. Арабаева. – Бишкек, 2003. – Вып. 6. – С. 9-13.

10. Кадырова, Ш. General conception of the Mood Category in English, Kyrgyz [Текст] / Ш. Кадырова // Сборник науч. тр. ин-та мировых яз.; Кырг. гос. пед. ун-т им. И. Арабаева. – Бишкек – 2003. – Вып. 6. – С. 42-46.

11. Кадырова, Ш. Проблемы сравнительной типологии лексики иностранных языков в методической литературе [Текст] / Ш. Кадырова // Сборник науч. тр. ин-та мировых яз.; Кырг. гос. пед. ун-т им. И. Арабаева. – Бишкек, 2003. – Вып. 6. – С. 85.

12. Кадырова, Ш. К проблеме типичных грамматических ошибок в устной английской речи студентов-билингвов [Текст] / Ш. Кадырова // Сборник науч. тр. ин-та мировых яз.; Кырг. гос. пед. ун-т им. И. Арабаева. – Бишкек, – 2003. – Вып. 1. – С. 106-108.

13. Кадырова, Ш. Веди урок на иностранном языке (английского, русского, кыргызского и немецкого языков) [Текст]: учеб.-метод. пособие для студентов-практикантов иностр. яз. – Бишкек, 2003.

14. Кадырова, Ш. К проблеме типичных грамматических ошибок в устной английской речи студентов-билингвов [Текст] / Ш. Кадырова // Сборник науч. тр. ин-та мировых яз.; Кырг. гос. пед. ун-т им. И. Арабаева. – Бишкек, 2003. – Вып. 1. – С. 106-108.

15. Кадырова, Ш. О роли перевода при обучении навыкам владения английского языка [Текст] / Ш. Кадырова // Вестн. ин-та мировых яз.; Кырг. гос. пед. ун-т им. И Арабаева. Сер. 4. – Бишкек, 2004. – Вып. 3. – С. 104-108.
16. Кадырова, Ш. Английские существительные с суффиксом – er и их русские и кыргызские эквиваленты [Текст] / Ш. Кадырова // Качество педагогического образования в Глобализующем мире. Респ. науч. конф. Бишкек, 2006. – С. 109-112.
17. Кадырова, Ш. О некоторых проблемах интерпретации газетного текста (В кыргызско язычной аудитории) [Текст] / Ш. Кадырова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. Сер. 1. – Бишкек, 2006. – Вып. 3. – С. 88-96.
18. Кадырова, Ш. Using techniques in teaching speaking [Текст] / Ш. Кадырова // Научно-практ. конф. посвящ. 125-летию И. Арабаева. Сб. науч. ст. – Бишкек, 2007.
19. Кадырова, Ш. Using native language in learning English [Текст] / Ш. Кадырова // Научно-метод. конф. «American Studies» Symposium, Institute, of Linguistics, I. Arabaev KSU. Сб. ст. – Бишкек, 2012. – С. 8-12.
20. Кадырова, Ш. Teaching conversational English to intermediate and advanced Kyrgyz students [Текст] / Ш. Кадырова // Вестн. Кырг. гос. ун-та им. И. Арабаева; Ин-т Лингвистики. Филол. науки. – Бишкек, 2010. – Вып. 1. – С. 19-21.
21. Кадырова, Ш. Констративдик фонологиянын айрым маселелери [Текст] / Ш. Кадырова // Вестн. Кырг. гос. ун-та им. И Арабаева. Филол. науки. – Бишкек, 2010. – Вып. 3. – С. 19-24.
22. Кадырова, Ш. Articulatory characteristics sonorants of the English and Kyrgyz Languages [Текст] / Ш. Кадырова // Вестн. Кырг. гос. ун-та им. И. Арабаева. Филол. науки. – Бишкек, 2010. – Вып. 4. – С. 7-11.
23. Кадырова, Ш. Использование пословиц и поговорок в обучении английскому языку в кыргызско язычной аудитории [Текст] / Ш. Кадырова // Вестн. Кырг. гос. ун-та им. И. Арабаева. Филол. науки. – Бишкек, 2001. – Вып. 5. – С. 129-133.
24. Кадырова, Ш. Sonarants in the English and Kyrgyz languages [Текст] / Ш. Кадырова // Kazakh studies. – Шымкент, 2011. – С. 34.
25. Кадырова, Ш. Тилдерди үйрөтүү процессинде артикуляциялык база түшүнгүнүн мааниси [Текст] / Ш. Кадырова // Науч. мир Казахстана. – Шымкент, 2012. – № 2. – С. 220-223.
26. Кадырова, Ш. «Манас» эпосундагы фразеологизмдер [Текст] / Ш. Кадырова // КЭУ им. М. Рыскулбекова. – Бишкек, 2013. – С. 27-30.
27. Кадырова, Ш. Этиштин чак категориясы тууралуу тушунук [Текст] / Ш. Кадырова // Кырг. гос. ун-т им. И Арабаева. Ун-тин жарчысы. Атайын чыг. – Бишкек, 2014. – 41-44 б.
28. Кадырова, Ш. Англис жана Кыргыз тилдериндеги ассимиляция, диссимиляция тууралуу тушунук [Текст] / Ш. Кадырова // Кырг. гос. ун-т стр-ва, транспорта и архитектуры (КГУСТА). Сб. науч. тр. – Бишкек, 2018.
29. Кадырова, Ш. Фонологиялык системадагы тарыхый озгоруулор (англис, кыргыз тилдеринин материалдарынын негизинде [Текст] / Ш. Кадырова // Науч. мир Казахстана. – Шымкент, 2015. – 33-36 б.
- «РИНЦ» белгиси менен чет мамлекеттерде чыккандары:**
30. Кадырова, Ш. «Supersegmental units in the English, Kyrgyz (Russian) languages» [Text] / Ш. Кадырова // Scientific journal of America. – Бостон, 2016. – № 4. – Р. 22-26.
32. Кадырова, Ш. Comparative Analysys of the prepositions in the English and their compliences in the Kyrgyz and Russian languages [Текст] / Ш. Кадырова // Европа тилдеринин, адабиятынын, лингвистикасынын XII илимий конф. макалалар жыйнагы. Австрия. – Вена, 2016. – Р. 53-60.
33. Кадырова, Ш. О типах межъязыковых соответствий (на материале английского, кыргызского, русского языков) [Текст] / Ш. Кадырова // Образование и наука в России и зарубежом. – 2018. – № 36. – С. 95-102.

34. Кадырова, Ш. «Тектеш эмес тилдерин фонологиялык системасындагы айрым өзгөчөлүктөрү (англис, кыргыз, тилдеринин материалдарынын негизинде) [Текст] / Ш. Кадырова // Инновационные технологии в образовании и науке: сб. III междунар. конф. – Чебоксары, 2017. – С. 259-262.
35. Кадырова, Ш. Проблемы в современной науки и образования [Текст] / Ш. Кадырова // Problem of Modern Science and education. – С. 72-74.
36. Кадырова, Ш. “Intonation in the English and Kyrgyz languages” [Text] / Ш. Кадырова // Problem of Modern Science and education. – М., 2016. – P. 72-74.
37. Кадырова, Ш. The role of native language in learning English [Текст] / Ш. Кадырова // Воспитание и обучение, теория, методика и практика. – Чебоксары, 20127. – С. 23-26.
38. Кадырова, Ш. Контрастивдик фонетика (фонологиянын) өзгөчөлүктөрү 161-163 б [Текст] / Ш. Кадырова // Изв. ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек, 2017. – № 11. – 161-163 б.
39. Кадырова, Ш. Process of Assimilation in English, Kyrgyz and Russian languages [Текст] / Ш. Кадырова // Школа науки. – М., 2018.
40. Кадырова, Ш. The peculiarities of the Sonants in nonrelated languages (English and Kyrgyz) [Текст] / <http://www.spirit-time.xyz/> / "NG Verlag", Dunckerstraße 90 10437 Berlin.

Кадырова Шарыйпанын

«Англис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык системаларын эксперименттик-контрастивдик изилдөө» аттуу темада

10.02.20 - тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иштин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *фонетика, фонология, фоностилистикалык каражаттар, интерференция, суперсегменттик бирдиктер, аллитерация, просодия, экстралингвистика, артикуляциялык база, эвфония, детонация, коннотация.*

Изилдөөнүн объекти: тектеш эмес тилдердеги сегмент, суперсегмент, интонация, басым жана просодиянын фонетико-фонологиялык жана фоностилистикалык өзгөчүлүктөрү.

Иштин максаты: тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык системасын эксперименталдык жана контрастивдүү изилдөө.

Изилдөө методдору: синхрондук, салыштырма метод, теориялык көз караштарды териштирүү, компоненттик анализ, тарыхый, салыштырма-типологиялык жана эксперименталдык-фонетикалык ыкмалар, салыштыруу, сыпаттоо, фоностилистикалык талдоо жана таксономиялык методдор.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары: тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринин фонемалар курамы, ДБ, фонотактикасы, комбинаторикасы, артикуляциялык базасы, суперсегменттик бирдиктери аныкталып, алардын ортосундагы окшоштук жана айырмачылыктын ачып көрсөтүлүшү; коннотативдик деңгээлде сегменттик жана суперсегменттик каражаттардын фоностилистикалык өзгөчөлүктөрүнүн териштирилиши; жасалма кыргыз-англис билингвизм шартында сегменттик жана суперсегменттик бирдиктердин интерференция кубулушуна кабылуу өзгөчөлүктөрүнүн эксперименталдык-фонетикалык жана контрастивдик өңүттөн изилдениши, андагы заң-эрежелердин, себеп-натыйжалардын, окшоштук-айырмачылыктардын ачып көрсөтүлүшү.

Иштин илимий жаңылыгы: алгач ирет тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринин тыбыш курамынын, басымдын, интонациянын, артикуляциялык базанын контрастивдик жана интерференциялык деңгээлдеги өзгөчөлүктөрүнүн, коннотативдик деңгээлдеги фоностилистикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн ар тараптуу изилдениши.

Иштин колдонуу чөйрөсү: изилдөөдөн алынган натыйжа-тыянактарды фонетика теориясы, теориялык лингвистика, стилистика, салыштырма типология, салыштырма фоностилистика өңдүү лекциялык курстарды жана практикалык сабактарды өтүүдө, ошондой эле англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма фонетикасы жана салыштырма фоностилистикасы боюнча окуулуктары жана окуу куралдарын түзүүдө кенири пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Кадыровой Шарыйпы на тему: «Экспериментально-контрастивное исследование фонетико-фонологических, фоностилистических систем английского и кыргызского языков», представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности: 10.02.20 сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Ключевые слова: *фонетика, фонология, фоностилистические средства, интерференция, суперсегментные единицы, аллитерация, просодия, артикуляционная база, эвфония, детонация, коннотация*

Объект исследования: фонетико-фонологические, фоностилистические особенности сегментов-суперсегментов, просодии, ударение, интонация, явление интерференции в разносистемных английском и кыргызском языках.

Цель исследования: экспериментально-контрастивное исследование фонетико-фонологической и фоностилистической систем английского и кыргызского языков.

Методы исследования: синхронно-описательный, сравнительный, сравнительно-типологический, экспериментально-фонетический методы, приемы сравнения, фоностилистический разбор, таксономии, лингвистического анализа.

Основные результаты исследования: на коннотативном уровне были отражены особенности стилистического оформления речи английского и кыргызского языков посредством фонетических единиц; на основе современных речевых и языковых средств были выявлены фонетические, стилистические варианты слов, сходства и различия стилистического оформления речи, ее эмоционально-экспрессивные окраски; на основе речевого и языкового материала разносистемных языков было достигнуто функциональное исследование стилистического оформления языковых единиц выраженных в изменении состава речи; на основе материалов кыргызского и английского языков на фонетико-фонологическом уровне было выявлено коннотационное значение роли словесного ударения, интонации, использование разных стилистических суперсегментов речи говорящего; были рассмотрены функциональные особенности слов со стилистическим значением и уточнены особенности их употребления в речи на коннотативном уровне;

Научная новизна исследовательской работы: на основе сопоставительного и экспериментального подхода на коннотативном уровне выявлены особенности сегментов и суперсегментов, их сходства и расхождения, указаны структурные отличия и общности генетически неродственных языков.

Область применения: результаты работы могут найти применение в преподавании предмета теории фонетики, лингвистики, стилистики, сравнительной типологии, сравнительной фоностилистики, а также на занятиях фонетики английского языка, в написании учебных пособий и учебников по сравнительной фонетике и сравнительной фоностилистике, в написании научных работ по сравнительной типологии.

RESUME

**of the dissertation by Sharyipa Kadyrova on the theme:
"Experimental contrastive research of phonetic-phonological, phono -stylistic units of
English and Kyrgyz" on the specialty**

10.02.20 comparative - historical, typological and contrastive linguistics.

The dissertation is submitted for the degree of Doctor of Philology

Key words: phonetics, phonology, phonostylistics, intonation, interference, segmental, supersegmental units, alliteration, prosody, articulation bases, euphony, detonation, connotation.

The object of the research is phonetic-phonological, phonostylistic peculiarities of segments-super segments, prosody, stress, intonation, interference in nonrelated languages (English, Kyrgyz).

The aim of the research is an experimental-contrast study of the phonetic-phonological and phonostylistic system of English and Kyrgyz languages.

Research methods: synchronic-comparative, comparative-typological, experimental-phonetic methods, method of description, comparison, phonostylistic and contrastive analyses analysis, empirical method, linguistic and stylistic analysis.

Main results of the study:

a) On the connotative level the peculiarities of the stylistic formulation of the speech of the English and Kyrgyz languages through phonetic segmental and super segmental units have been reflected.

b) On the basis of modern speech and language tools, phonetic, stylistic versions (variants) of words, similarities and differences, universals of the stylistic formulation of speech and its emotionally expressive coloring have been researched.

c) On the basis of speech and linguistic material of different languages a functional study of the stylistic design of linguistic units in terms of the change in the composition of speech has been achieved;

d) Based on the materials of Kyrgyz and English languages on the phonetic-phonological level of connotational significance, role of verbal stress, intonation, the use of different stylistic segmental and super segmental units of the speech have been researched;

e) Functional peculiarities of words with stylistic meanings have been examined and the specifics use in the speech on the connotative level have been specified;

The scientific novelty of the research: on the basis of the comparative and contrastive experimental approach the connotative level peculiarities of segmental and super segmental units and their similarities, differences, and universal facts are reflected, structural differences and as well as their functional peculiarities of the unrelated languages like English and Kyrgyz have been indicated.

Sphere of use: the results of this work can be used at lecture courses on the Theory of Phonetics, Linguistics, Contrastive Stylistics, Comparative Typology, Comparative Phonostylistics. The results obtained during the research can be successfully used by researchers of phonetics of English and Kyrgyz languages, in writing manuals and textbooks on Phonetics and Phonostylistics. It might be used for the elective courses in all before mentioned subjects of the higher education.